

SZÉPHALOM

SZERKESZTI

ZOLNAI BÉLA

XII. KÖTET

SZEGED

A KOLOZSVÁRI
FERENC JÓZSEF-EGYETEM
ÖSSZEHASONLÍTÓ IRODALOMTÖRTÉNETI
INTÉZETÉNEK
KIADVÁNYA
50327

ERDÉLYI BIEDERMEIER

A magyar biedermeier-kutatás eddigi eredményeit új könyvében¹ szellemesen összegezi Zolnai Béla, aki kezdeményezője és mélyre szántó kutatója volt eddig is a magyar szellemtörténet e széles területének. De Zolnai műve nem csupán összegez, hanem új eszméket vet fel, új célokat tűz ki a további kutatás elé. A kritika a mű jelentőségéhez mért komolysággal foglalkozott Zolnai munkájával, rámutatva több szempontból is a jövő kutatások irányára, területére.²

Kétségtelen, hogy Zolnai biedermeier-kutatásainak közép-pontjában a biedermeier irodalmi vetülete állott. A társadalomtörténeti vonatkozások, összefüggések a kor politikai eszméivel és történetével még tág teret adnak a további kutatásoknak.

Erdély sajátos, a királyhágóntúlitól különböző biedermeier-szemlélete és formája is csak most lesz majd megrajzolható, mikor az erdélyi mémoire-irodalom, az erdélyi írók levelezése is az edőlgínél sokkal teljesebben vonható a kutatás körébe.

Az erdélyi biedermeier az egyetemes magyar szellemben Zolnai főként Döbrentei Gábor és Jósika Miklós személyén és művein át érzékelteti. Művét a magyar biedermeier-hangulat egyik legszebb és legjellemzőbb festői kifejezése, az erdélyi származású és Erdélyben művésszé fejlődött Barabás Miklós *Galambpostája* díszíti. Az erdélyi biedermeier kutatása azonban új fejezethez érkezett Ujfalvy Sándor emlékiratainak kiadásával. Az Erdélyi Múzeum-Egylet a visszatérés utáni első kiadványával, Ujfalvy Sándor emlékirataival, nemcsak vonzóan érdekes olvasmányt, hanem Erdély XIX. századi társadalomtörténetéhez nagyon becses forrást adott.³ Az pedig maga is egy jellemző fejezet Erdély legújabbkori történetéhez, ahogy Ujfalvy emlékiratai három évtized viszonytagságai után napvilágot láttak.

*

Mezőkövesdi Ujfalvy Sándor 1792-ben született maros-zéki székely családból, amely nemességet 1672-ben kapott Apafy Mihály fejedelemtől. A család vagyoni és társadalmi emelkedése, a mémoire-író magyatyjával kezdődik,

¹ A magyar biedermeier. Bpest, 1940.

² Péntes Balduin, Katolikus Szemle, 1941 április, 138—9. II. — Tóth László: Német polgárság-magyar biedermeier. Magyar Szemle, 1941 augusztus, 134—9. II. — Cs. Gárdonyi Klára, Századok, 1941, 459—50. II. — Vincze László: Biedermeyer és irodalom, Páztortúz, 1941, 300—3. II. — Eredeti felfogással szól Zolnai könyvéhez Tavaszi Sándor A polgári gondolkodás, Kolozsvár, 1942. [Szellem és élet könyvtára. Új sorozat 24. szám.]

³ Mezőkövesdi Ujfalvy Sándor emlékiratai. Sajtó alá rendezte és kiegészítésekkel közreadta Dr. Gyalui Farkas. Kolozsvár, 1941, 455. I. V. ö. Kelemen Lajos kritikáját: Ellenzék, 1941 szeptember 13.

aki két ízben is előnyös házaseságot kötött. Ujfalvy Sándor atyja, Sámuel, a napoleoni háborúk során ügyes gazdálkodással már nagy vagyonra tett szert. Sámuelnek idősebb testvére volt a költő Ujfalvy Krisztina, aki csalódásait a kor írói divatja szerint — egyébként nem is tehetségtelen — világfájdalmas versekben örökítette meg.

Ujfalvy Sándor a nagyenyedi Bethlen-kollégiumban együtt nevelkedett Kőrösi Csoma Sándorral. Jogi tanulmányait a kolozsvári akadémián végezte, majd Marosvásárhelyre ment joggyakorlatra gróf Teleki Mihály mellé. De a gróf oly durván bánt a patvaristákkal, akiket valósággal inasainak tekintett, hogy az önérzetes és vagyoni körülményei által is előnyös helyzetben lévő Ujfalvy otthagya főnökét. Atyja kívánságára 1814-ben Bécsbe ment, ahol az udvari kancellária tisztviselője lett. Öt és fél évet töltött Bécsben, ahol az egyetemet is látogatta. Bécsi udvari karrierjének atyja óhaj-tása vetett véget, hogy jöjjön haza átvenni a gazdáságot. Ujfalvy készséggel engedelmeskedett atyjának és otthagya a császárvárost, ahonnan még a felvilágosodás művelődési eszmé-nyeit hozta magával. Bécsben mintegy 300 kötetből álló könyv-tárat gyűjtött, főleg francia könyveket és most ezeket magá-
val vitte a szolnokdobokamegyei Szakaturon lévő birtokára, amelyet atyja neki átengedett. A viszony apa és fiú között ki-fogástalan, árnyékot csupán az vet rá, amikor atyja egyszer nyáron, szénagyűjtés idején meglepi Rousseau olvasása köz-ben. Az öreg Ujfalvy, egy más kor gyermeke, kétségbeesik, hogy fia a tudományra adja magát, ami — szerinte — a gazda-ság elhanyagolására, tehát anyagi romlásra vezet.

Ujfalvy Sándor 1820-ban nőül vette Lészai Lőrinc fő-kormányzéki tanácsos leányát, Juliát, akivel harmincnyolc évet töltött boldog házasságban. A megyei életben szerepet nem vállalt, hanem egészen gazdasága korszerű kezelésének és a vadászatnak szentelte magát. Aufklärista felfogásának meg-felelően, amihez református meggyőződésében gyökerező elvi ellenzéki magatartása is járult, a reformkorban politikai fel-fogása a liberális párt felé vonzotta. A nemzeti reformot azonban, mély emberi és igaz-magyar meggyőződéssel ön-magán és környezetén akarja megvalósítani. Gazdaságában ideális elveket követ, jobbágyságot a műveltség és a vagyonoso-dás útjára vezeti. Ő, a kálvinista magyar nemes úr, újjáépítteti a falu román templomát és papot neveltet román jobbágyságnak.

Nemcsak politikai meggyőződés, hanem belső barátság is fűzi Wesselényi Miklóshoz, akinél heteket tölt, együtt vadász-nak és politizálnak. Wesselényiről, az emberről, Ujfalvy kitűnő jellemrajzot ad és számtalan érdekes epizódot örökít meg emlékirataiban. Wesselényi révén ismerkedett meg Ujfalvy Sándor Széchenyi Istvánnal is.

Nagy élményt jelentett Ujfalvy számára, amidőn 1831-

ben feleségével együtt Balatonfüredre utazott. Itt kötött barátságot Deák Antallal, a zalai alispánnal, Deák Ferenc bátyjával, Sümegen pedig Kisfaludy Sándort kereste fel. A Dunántúlnak haladottabb, romanizált talajból fakadó kulturája nagy hatást tett a művelődés iránt oly fogékony Ujfalvyra, aki Erdély határain túl is elismerte a jobbat, a szebbet. Mindezek a barátságok mély nyomokat hagytak Ujfalvy lelkében, aki élete végéig őrizte dunántúli barátainak barátságát.

Ujfalvy 1841-től kezdve mint királyi hivatalos vesz részt az erdélyi országgyűlésen, de a politikában most sem játszik nagyobb szerepét. Nem lép előtérbe akkor sem, amidőn 1848-ban a pesti országgyűlés képviselője lesz. A forradalmi idők alatt volt jobbágyai, megfélemezve földesuruk igazi humánus magatartásáról, birtokát feldúlják. A szabadságharc összeomlása, az abszolutizmus Ujfalvy politikai eszményeinek megsemmisülését is jelentette. Ezentúl csak a múlt emlékeinek él. A reménytelenségnek és a múltba tekintésnek lelki állapotában éri Ujfalvyt a történetíró Kövály László felszólítása, hogy írja meg félszázadnál hosszabb időre visszatekintő emlékezéseit. Ujfalvy, a politikai mozdulatlanság esztendeiben serényen látott munkához. Két esztendő alatt, 1854–55-ben nemcsak a reformkori, a biedermeier Erdély társadalmi életének hű és élénk rajzát vetette papírra, hanem megírta vadászemlékeit is. A csöndes öregség útján érte 1858-ban a nagy csapás, felesége elvesztése, ami szinte őt is a halálba kergette. Elhunyt hitvese emlékét Dózsa Dániel, a *Zandirham* költője, kedves biedermeier-hangulatú sorokban örökitette meg a kolozsvári temetőben állított emlékoszlopon:

Zord sziklák közt, bércek ormán
A vadakkal harcra keltem
S egy szelíd galamb halálán
Mégis megtört szívem-lelkem.

Ujfalvy lelki bánatához nemsokára a betegség is járult. Még dolgozik vadászati emlékeinek kiegészítésén, de sem ez, sem a magyar nemzeti politika hajnala nem tudták őt az életnek visszaadni. Az 1865-iki pesti országgyűlésnek ismét tagja lesz, de nem soká bírja a lelki szenvedéseket és 1866 július 16-án kolozsvári házában maga vetett véget életének.

Ami azután Ujfalvy irodalmi és egyéb hagyatékával történt, az valóban egy beszédes fejezet, jellemző adalék az erdélyi magyarság értékeinek pusztulásához a kiegyezés utáni liberális korban. Ujfalvynak nem voltak gyermekei, így a család javára tett kisebb hagyományokon kívül 1400 holdas birtokát a kolozsvári Magyar Nemzeti Színháznak hagyományozta, iratait, könyveit, műtárgyait pedig az Erdélyi Múzeum-Egyeletnek, amelyet már alapításakor gazdagon támogatott.

A kolozsvári Magyar Színház javára tett alapítványát a színház új palotájának építésénél használták fel. Ez kétségkívül megfelelt Ujfalvy szándékának. De az már aligha szolgált az alapító egész életében vallott eszményeinek, hogy Ujfalvy Sándor birtokát a magyar kormányhatóságok az értékesítés alkalmával román vevőknek juttatták.

Ujfalvy iratai, köztük emlékirata és vadászfeljegyzései is épen négy évtizedig pihentek az Erdélyi Múzeum-Egylet levéltárában, amíg Gyalui Farkas 1906-ban végre ismertette az Egylet egyik ülésén. A történeti szempontból valóban nagyértékű emlékirat íróját Gyalui Farkas joggal nevezhette a XIX. század Apó Péterének. A Múzeum-Egylet, a historikus Márki Sándor indítványára nyomban elhatározta a kézirat kiadását. Harmincöt évnél kellett azonban eltelti, amíg végre Ujfalvy emlékiratai teljes egészükben előtűnik fekszenek. Eleinte a sajtó alá rendezéssel megbízott Gyalui Farkas halasztotta a kiadást, mert az emlékiratokat ki akarta egészíteni az Ujfalvy-levéltár anyagával is. Alighogy ez is megtörtént, újabb nehézség merült fel. Az emlékiratokban emlegetett egyik történeti nevű erdélyi család tagja tiltakozott a kézirat közzététele ellen, mivel azok családjára kedvezőtlen fényt vetnek. Az Erdélyi Múzeum-Egylet méltányolta ezt az aggodalmat is, egyelőre félre tette a már jórészt kinyomatott íveket. Azután jött a háború, majd Erdély elszakítása. De nem lehetett a csaknem kész könyvet később sem elővenni, mert voltak benne olyan részek, különösen az előpataki fürdőben üdülő ókirályságbeli bojárok életmódjával kapcsolatban, amiknek nyilvánosságra hozatala ekkor, a megszállás éveiben kétségkívül a kiadó Múzeum-Egylet üldözésére vezetett volna. Így csak töredékben, illetőleg átölgöcszésben láttak napvilágot ezekben az években Ujfalvy nagybecsű feljegyzései. Az erdélyi vadászatokról szóló és kiadatlan műből Kelemen Lajos közölte a legérdekesebb fejezeteket,⁴ Gyalui Farkas pedig regényes korrajzban — címe: *Letűnt világ* — foglalta össze Ujfalvy emlékiratainak legérdekesebb, de politikai vonatkozásoktól mentes részleteit.⁵ Csak most, hogy Kolozsvár visszatért, jött el az ideje annak, hogy az Erdélyi Múzeum-Egylet, az emberöltő óta heverő kinyomatott íveket, a kevés hiányzóval kiegészítve, könyvé foglalja egybe és végre Ujfalvy emlékiratait a történettudomány és a nagyközönség kincsévé tegye. Habent sua fata libelli!

Gyalui Farkas elismerést érdemlő kutatásaiból tudjuk, hogy Ujfalvy a történetíró Kóváry László ösztönzésére 1854-ben fogott emlékiratai megírásához. De ebben és a következő évben nemcsak emlékiratai foglalkoztatták, hanem vadá-

⁴ Az erdélyi régebbi és közelebbi vadászatok. Kolozsvár 1927, (Minerva Könyvtár 8).

⁵ Letűnt világ. Ujfalvy Sándor életének regénye. Kolozsvár. 1940.

szati emlékei is, ezeket is ekkor öntötte irodalmi formába. Vadászati rajzaiból egyes részletek még életében megjelentek Bérczy Károly *Vadász és Versenylap*-jában.

Ujfalvy emlékiratai az 1790 és 1848 közötti időt ölelik fel, de a családi vonatkozások elbeszélésénél az író természetesen korábbi eseményekre is visszamegy. Színes, magyaros előadásában szinte megelevenedik az olvasó előtt Erdély történetének ez a félszázada, az erdélyi biedermeier.

Mi az, amit Ujfalvy emlékiratai a biedermeier-kutatókhoz, különösen mint erdélyi sajátosságokat hozzá tesznek?

Ujfalvy emlékiratai azért különösen érdekesek és értékesek, mert, akárcsak Apó Péter *Metamorphosis*-a, korfordulót mutatnak be. Az állami és társadalmi élet átalakulásának mozzanatai mind megtalálhatók Ujfalvy emlékiratainak színes tollal írt lapjain. Amit Ujfalvy nagyszüleiéről ír, az még a XVIII. század második felére megy vissza, s igen jellemző a tereziánus kor, a barok Erdély társadalmára. Nagy szeretettel és ragaszkodással ír Ujfalvy atyjáról és kortársairól. Emlékiratainak kétségkívül ezek a legérdekesebb és legértékesebb lapjai, ezekből hiányzik minden mesterkélttség és páthosz, látszik, hogy itt gyermek- és ifjúkora felejthetetlen benyomásait örökíti meg.

Ujfalvy Sámuel élete java, egyben fiának ifjúkora a napoleoni háborúk idejére esik. Ferenc császár Magyarországa ez, amely a több mint két évtizedig tartó európai háborúk miatt olyan hatalmas katonai és gazdasági erőfeszítésekre kényszerült, aminek addig példátlanul állottak a magyar történeti fejlődésben. A napoleoni háborúk a francia forradalmi eszmék legtermékenyebb továbbterjesztői voltak és a XIX. század középeurópai liberáliszmusának, az 1848-iki politikai átalakulásoknak alapvetései. De még mielőtt a francia forradalom és a napoleoni francia liberáliszmus politikai eszméi dialektikailag arattak volna, az általuk okozott társadalmi és gazdasági átalakulás már erőteljesen jelentkezik.

A francia háborúk évtizedei nagy gazdasági fellendülést hoztak egész Európára, a termények árának emelkedése a mezőgazdasággal foglalkozó magyar nemességre is a vagyonosodást jelentette. Ekkor alakul ki a művelt és vagyonos magyar középnemes típusa. A gentry első és igazi megjelenése ez a magyar társadalomban.⁶ A magyar középnemességnek vagyoni és társadalmi átalakulását igen világosan mutatják Ujfalvy Sándor emlékiratai. Atyja a jómódú középnemes nagy vagyonra igazán csak a francia háborúk alatt tesz szert. Ujfalvy többször hangoztatja, hogy a családi vagyonnak ez a nagy mérvű szaporodása atyja végtelen nagy takarékoságának volt köszönhető. Kétségtelen, hogy Ujfalvy Sámuel egyéni rátermettsége,

⁶ Tóth László: A gentry társadalomtörténetéhez, Turul 1939, 55.

mondhatnók kapitalista életszemlélete nélkül a családi vagyon nem lett volna megsokszorozható. De az is bizonyos, hogy a francia háborúk okozta rendkívüli gazdasági fellendülés nélkül az Ujfalvy-vagyon sem növekedett volna meg olyan tekintélyesen. Megállapítható ez fia emlékiratainak számos helyéből is.

Ugyancsak Ujfalvy emlékiratai mutatják meg igen szemléletesen, hogy Erdély — kétségtől időben a magyarországi fejlődéstől elmaradva — francia eszmék és a napoleoni háborúk alatt tért át a társadalmi fejlődésben a familiaritási viszony feloldásával, a társadalmi egyenlőségnek legalább a nemesi osztályok között való megvalósítására. Az emlékiratok számos helye tanúskodik arról, hogy Erdélyben még a XIX. század elején is a mágnás főispán úgy tekinti a nemcsak nemes származású, de vagyoniilag is tekintélyes szolgabírákat, mint familiarisait; mintha magánjogi függőségben volnának vele, úgy beszél velük, mint a gazdasági tisztjeivel. Ezt nemcsak a főispán tartja természetesnek, hanem a szolgabírák is teljesen ennek megfelelően viselkednek. A dúsgazdag Ujfalvy Sámuel az ajtó mellett feszes állásban hallgatja főispánjának, gróf Haller Istvánnak rátartó, gögös szavait. Az új életstílust ezzel az évszázados hagyományokra visszamenő érintkezési formával szemben, amely a főnemesi rendű főispán és a köznemes megyei tisztviselők között fennállott, a Bécsből éppen hazatért fiatal Ujfalvy Sándor képviselte. Atyja nagy megbotránykozására fia a bécsi haladottabb társadalmi érintkezési formáknak megfelelően mint egyenrangú mutatkozott be a főispánnak, nemcsak könnyed, nagyvilági modorú társalgást folytatott vele, hanem le is ült, pipára is gyújtott a főispán fogadószobájában. Ujfalvy Sámuel megrökönyödött fia szeleburdiságán, amelyet ő a leg súlyosabb modortalanságnak érzett, de még jobban elcsodálkozott, amikor gróf Haller gratulált neki fia nyugat-európaias műveltségéhez, csiszolt érintkezési formáihoz.

A társadalomnak az a szigorú tagozódása, amelyet gróf Haller főispánnak szolgabíráihoz való viszonya mutat, természetesen hullámszerűen terjedt tovább a társadalom többi osztályainak egymással való érintkezésére. Amilyen fegyelmezetten alárendelt magatartást tanúsított Ujfalvy Sámuel főispánjával szemben, ugyanolyan kérlelhetetlen szigorúság nyilatkozott meg nála az ő alárendeltjeivel, de különösen a néppel szemben. Ujfalvy Sándor sokhelyütt kiemeli emlékirataiban atyjának patriarchális igazságos magatartását. Ezt csak a túlnyomóan oláh népesség rendkívül csekély műveltsége befolyásolta némelykor kedvezőtlenül. E patriarchális igazságosság mögött azonban nyilván erőszakoskodások is jól megfértek, amiket a kortársak nem találhattak meglepőnek. A távolabbról szemlélő azonban világosan láthatta ennek a patriarchális erdélyi közigazgatásnak az elmaradottságát. Fennmaradtak

Ferenc császár 1817-iki erdélyi útjának iratai és ezek minduntalan a közigazgatás tehetetlenségéről tanúskodnak. Megemlékeznek ezek Ujfalvy Sámuelről is. Ő — mint gróf Teleki Domokos írja⁷ — „Belső-Szolnok megyének a megyei hivatalokban megőszült főbírája, a maga és a közigazgatás érdekében egyaránt fáradhatatlan hivatalnok — ki közelebbről a dornai országút csináltatása körül tanúsított lankadatlan erélyt — az ország határszélétől Kolozsvárig lovagolt a fejedelem kocsija mellett. Ott, miként a közhír mondá, a fejedelem visszatetszésének jeléül mentették föl a további kíséréstől, azon számos feladások következtében, melyek hivatalos erőszakoskodásai ellen útközt beadattak.“ A nemesi megyei közigazgatás eredendő hibáira Ujfalvy Sándor is reámutat emlékirataiban, amidőn leírja, hogyan élt vissza saját jobbágynak érdekében a megyei közigazgatás könnyű megvesztegethetőségével. Amikor Ujfalvy Sándor ezeket az emlékeit az abszolutizmus idején leírta, már szinte bűnbánóan tekintett vissza törvényellenes magatartására, de akkor nyilván azért járt el így, mert másként nem tudta volna megvalósítani terveit jobbágynak gazdasági és műveltségi felemelése érdekében.

De Ujfalvy Sándor emlékiratai arról is plasztikus képet adnak, hogyan tért át Erdély gazdasági élete a napoleoni háborúk gazdasági következményeinek hatása alatt a termény-gazdálkodásról a pénzgazdálkodásra, aminek társadalomátalakító jelenségét felesleges itt részletezni. Mikor Ujfalvy Sándor öt és fél esztendő után Bécsből hazatért Erdélybe, atyja számadásra vonta, hogy mire fordította a pénzt, amit neki Bécsbe küldött. Az öreg Ujfalvy nagy haragra gerjedt, amikor fia azt felelte, hogy semmit sem takarított meg s még nagy szerencse, hogy adósságba nem keveredett, amivel Bécsben kevesen dicsekedhetnek. Mindössze tisztességes öltözetet és könyveket hozott haza Bécsből, Apa és fia között napokig tartott e kincs helyzet, aminek egy 80 éves nemes úr, Keczei István látogatása vetett véget, akinek igen nagy tekintélye volt Ujfalvy Sámuel előtt. Az öreg Keczei, akiről és házatájáról Ujfalvi Sándor klasszikus képet rajzolt emlékiratában, csakhamar észrevette a feszültséget az apa és fiú között. Amikor meghallotta az okát, megfeddte az öreg Ujfalvyt, amiért fiát ok nélkül korholta, hiszen az se nem korhely, sem nem kártyás. Ekor az öreg Ujfalvy előhozta a maga számadását és megmutatta, hogy három év alatt saját személyére és háztartására mindössze „53 egész bankó forintot“ költött. Ez természetesen csak úgy volt lehetséges, hogy Ujfalvy Sámuelnek, mint általában az egész erdélyi nemesi társadalomnak életmódja a terményszolgáltatáson, a jobbági munkán épült fel még a XIX.

⁷ Gróf Teleki Domokos: Ferencz osztrák császár magyar király és Erdély fejedelmének erdélyi útja, Budapesti Szemle, 1869 (XLV. füzet), 87. l.

század elején is, amikor Európa nyugati országaiban a kapitalizmus és a gyárpar már nagy haladást tett. Erdély ettől még ugyancsak messze volt 1820 táján.

Ujfalvy Sámuel „időtöltésre vagy szenvedélyeire sohasem költött” — írja róla fia:

Közcélokra nem adományozott. Senkinek nem ajándékozott. Öltözete nagyon egyszerű: két rendbeli, az egyik ünneplő, a másik hétköznapi. Halálakor inneplőmentéje 23, sarkantyús csizmája 8, kalapja 8 évesek voltak. Számos lovai közül a rossz teletetés miatt tavaszonként több darab elhullott, bőrét ingyen kicsáválta a falusi timár s a szegény csizmadia rossz szabással ugyan, de feldolgozta. Az egész ház azt viselte és sohasem vásárit. A vidéki kalmárok-nak csak úgy kölcsönzött pár száz forintot, hogy ha a rendes kamat mellett néhány sing durva posztót, gyolcsot, nyak- és zseb-kendőt, kalapot: vagy néhány kaszát s kapát, kevés czukrot, kávé, pár boutélia rozsolist, vagy néhány darab czinédényt hozott Debreczenből... Asztalos, szabó, lakatos és mészáros hasonlóul csak úgy boldogulhattak, ha a rendes százalékon felül bizonyos meghatározott munkát dolgoztak. A mészáros szombatonként néhány font marhahúst küldött... Csemege nem ment asztalára: csak az volt ott, mi a háztól kitölt. Reggel pörgött rozs szinmézzelel vegyítve. Kávé, czukrot csak tekintélyesebb vendégeinek tett fel. Cserépedény vagy porcellán helyett őseitől öröklött cizin- és óntálak s tányérok jártak elő. Butorai mind fából, mikor tekintélyesebb vendégei, jelesen delnők jöttek, a puha ülés végett jó anyánk ágyába ültek fel. Órája nem volt, ennek gyakori igazittását igen költségesnek nevezte, azért inkább nélkülözte... Gyertyát s szappant háznál gyártott: évenként kétszer. Jóllehet, nem került pénzbe, mégis rendkívül takarékosan bánt velök. A téli estéken a család aprajagya az öreg kályha körül gyűlt: melyben a nyers bikfa, mint gyeheenna tüze lángolt, s melynek szintén mint Vesta tűzének Szent Mihálytól Szent Györgyig éjjel-nappal tilos volt megszakadni... a folytonosan lobogó láng fényes világítást szolgáltatott ki. Fonás, varrás, olvasás mind e körül történt... Minthogy a Családfő többire hallgatva mélyedt el gondolatokban s tervezetekben, másnak is hallgatni kellett: a csendet megszakítani nem volt tanácsos. Legfeljebb az udvari bohóc megjelenése s némi közbevetett élcei szakították meg néha a síri csendet... Cselédjeivel sajtóságos rendszere volt. Inast nem tartott: igen úri dolognak nevezé, maga körüli szolgálat azon kívül is csekély lévén, személyesen igazította. Cselédei személyzetét jobbágy és elhalálozott adósainak fölvelt és beszoktatott fiaiból szerkeszté, kiknek évi bérök egy bornyú, juh vagy kecske, de pénz soha. Juhai gyapját a jobbágyasszonyok megfonták és megszőtték, ványolójában megdűrczköltette: a kész posztót jobbágy falusi szabójával öszönként feldolgoztatta. Juhbőr meleg köntösökkel szócse látta el. A vászon nemí hasonlóul a háztól télt ki... Változatlan elve volt: semmire sem költeni, amire szük-

sége van; hanem csak is arra, mi nélkül teljességgel el nem lehet. Háztartásában a divat merőben ismeretlen volt: öltözete, butorai, cselédei, minden az volt a század elején, mi annak utolján, a legkisebb változtatás vagy újítás nélkül. Kávé, cukor, rizskása, faholaj, citrom, narancs, s. más csemegékről úgy vélekedett, hogy jó ízűek biz azok, de csak oda valók, a hol termenek; mert ha nálunk is elkerülhetetlenül szükségesek lennének, a bölcs természet úgy alkotta volna, hogy itt is tenyészzenek.

Ilyen életmód mellett érthető, hogy Erdély köznemesi társadalma még 1820 táján a terménygazdálkodás kezdetleges, sok évszázados formái szerint élt. Ujfalvy Sámuel csak egyik érdekesebb, kimagasló típusa a korabeli vagyonos erdélyi nemes úrnak. Fiának ezeket a feljegyzéseit máshonnan is igazolva látjuk. Ferenc király 1817-iki erdélyi útja alkalmával „különösen az üveg- és porcellánedények beszerzése okozhatott fejtörést, amikor még a gazdag szászföldön is olyan feltűnést kelt ezidőtájt egy lakodalmon a plébános elé helyezett üveg, hogy az egész násznép az asztalok és székek tetejére kapaszkodott a ritka tünemény bámulására.“ A királyi pár utazása közben pedig egyik-másik élelmiszer bevásárlása okozott nehézséget, hiszen a cukor Erdélyben, mint legnagyobb ritkaság, ezidőtájt még csak gyógyszerárban volt kapható.⁸

A főnemesség és a középnemesség életformái tehát nagyon különbözőek voltak, műveltségi színvonaluk sem talált kiegyenlítést.⁹ Pedig a középnemesség patriarchális jómódja és ehhez simuló életformája alatt volt a kisnemesség és a törpe, az egytelkes nemeseknek, akiket gúnyosan bocskoros nemeseknek hívtak, számban ugyancsak erős rétege. A kis és törpe birtokon gazdálkodó nemeseken kívül ide számítottak a falusi papok és tanítók, jegyzők és a gazdasági szakképzettség nélkül működő gazdatisztek is. Ezek szellemi műveltsége, anyagi ereje messze az Ujfalvy Sámuel-típusú középnemesé alatt állott. Jellemző erre a szegény nemességre, amit a nagyenyedi kollégiumban tanuló fiairól, azoknak a vagyonosabb nemes fiúkhoz való kapcsolatairól éppen Ujfalvy Sándor ír. Ő azonban ha részvételt is, de mégis csak kívülről nézi a szegény nemességnek és fiainak valóban küzdelmes életét.¹⁰

⁸ Taborsky Ottó: Művelődéstörténeti adatok Ferenc király 1817-i erdélyi utazásához. (Domanovszky-emlékkönyv, Budapest, 1937, 571.)

⁹ Társadalomtörténeti szempontból is érdekes ennek szembeállításása a főispáni és szolgabírói vadászatok leírása keretében Ujfalvynál: Az erdélyi régebbi és közelebbi vadászatok, 54–84. ll.

¹⁰ Az erdélyi szegény kisnemesség életére Apafi Mihály és a kuruc kor idejéből rendkívül érdekes és jellemző adatokat tartalmaz Hermányi Dienes József református pap (1699–1763) emlékirata, amelyet szemelvényekben Kelemen Lajos adott ki [Kolozsvár 1925, Minerva Könyvtár 3]. Jellemző ellentéte ez annak az erdélyi főúri barok életnek, amit Apor Péter örökített meg emlékirataiban. Csak ezek szintéziséből alkotható meg a korabeli erdélyi társadalom elfogulatlan rajza.

*

Van az erdélyi szegény kisnemesség életformájának egy valóban plasztikus leírása, a festő Barabás Miklós tollából. Barabás Emlékirataiban¹¹ épen azokról az évtizedekről, a XIX. század első harmadáról szól, amelyeket Ujfalvy Sándor tárgyal, úgy hogy a két emlékirat társadalomrajza jellemzően egészíti ki egymást. Barabás 1810-ben született a háromszéki Márkosfalván, ahol atyja a jobb módú nemesek közé tartozott. Az 1809-iki nemes felkelés idején a felső-fehérmegyei insurgensek főhadnagya lett. A szabados katonaelet azonban a züllés útjára vitte, úgy hogy felesége külön vált férjétől és gyermekével apjához Dálnokra költözött. Három esztendő volt még csak Barabás Miklós, amikor itt a falusi iskolába kezdett járni:

Egy kis hársfatábla volt a nyakamba akasztva, melyen írni tanultunk, mert a papírért pénzt kellett volna adni. Ha a tábla mindkét felét tele írtuk, esténként üveggel le kellett vakarni s hogy a tinta bele ne igya magát a fába, azt tűznél megmelegített és rongyba kötözött sárga viasszal dörzsöltük be. De csak kevés viasznak volt szabad a fára jutni, mert máskülönbén összefutott rajta az írás. A tintát is magunk főztük ugyan, fekete gyűrűfa héjából, a mihez egy kis gáliczkövet kevertünk, de Dálnokban akárhányszor csak úgy csináltunk tintát, hogy a megfordított üstön lévő kormot tejjel összekevertük.

Barabás családjának legfontosabb kérdése az anyagi. Anyját nemsokára üldözni kezdte a családja, hogy miért hagyta el az urát, s miért jött a családja nyakára élösködni. A fiatal asszony elkeseredésében már szolgálatba akart állni, majd ismét férjhez ment. Második férjének anyjáról írja Barabás Miklós, hogy olyan rosszlelkű és fősvény volt, hogy ha csak üzenetet is vitt az anyjához, még a tágas udvar legtávolabbi sarkába is odarohant, nehogy a gyermeknek anyja valamit adhasson.

Hasonlóképen jellemző az erdélyi kisnemesség életmódjára 1820 körül, amit Barabás Miklós tíz éves korában az atyai házban, Felső-Torján tett látogatásáról ír. Sanyarú két hetet töltött náluk, s nem is vágyódott többé vissza. A felkelő székely nemesség egykori főhadnagya otthon családjával együtt paraszti sorban élt.

A székely uraságok ekkor még nem kényeztették el gyermekeiket — írja Barabás Miklós — és ha már valami hasznukat lehetett venni, föl is használták őket a hozzájuk illő munkára. Künn a réten vagy a konyhában. A szénagyűjtésnél rendesen az egész család dolgozott, nekem pedig gyakran kellett négy vagy hat lovat a rétre kivinni és reggeltől estig őrizni, szabadon eresztve

¹¹ Barabás Miklós emlékiratai. Közli Kézdi Kovács László, Budapest, 1902. [Olcsó Könyvtár 1255—58. szám]

azokat a réten és este megint összefűzve, hiba nélkül haza vinni. Ilyenkor a kis vászontarisznyában egy darab kenyér, szalonna, egy pár fej vöröshagyma és kis só volt az ebéd.¹²

Barabás eleinte a nagyenyedői iskolában a szegény diákok nyomorúságos életét élte. A kollégiumi cipón kívül, amelyet a szegény diákok Bethlen Gábor alapítványából kaptak, a székely kismemes fiú csak ritkán volt abban a helyzetben, hogy kenyeréhez a piacon sült húst is vásárolhasson. A fiatal Barabás Miklós viszontagságai, amelyeknek még számtalan jellemző részletét örökíti meg emlékirataiban, családjának életkörülményei: vallóban tipikusak az erdélyi székely kis nemesség világára, lelki alkatára, gazdasági helyzetére és társadalomszemléletére.

Erdély magyar társadalmának ez a műveltségi színvonala azonban messze fölötte áll mind az Erdélyben a magyarsággal együtt élő, mind a dunai fejedelemségekben egyedül lakó román társadalom életszínvonalának. Arról, hogy a közép-európai biedermeier virágzása idején, a XIX. század harmincas-negyvenes éveiben miként élt a román társadalom legelsőbb rétege is, beszédes képet épen Ujfalvy és Barabás Miklós rajzoltak.

Barabás 21 éves volt, amikor 1831-ben Bukarestbe ment, hogy ott mint festő egy időre letelepedjék. A dunai fejedelemségekben akkor, az 1829-iki orosz-török háború következményeképpen orosz csapatok állomásoztak. Ezek jelenléte rányomta bélyegét a bukaresti oláh társadalmi életre is. A legnagyobb hatalom az orosz katonai parancsnok volt és az oláh bojárok, a bukaresti társadalom legelőkelőbbjei is, orosz hatás alatt¹³ ekkor kezdik a török szokásokat elhagyni és a nyugateurópai szokásokat utánózni. Legjobban kifejezésre juttatta ezt az öltözködés átalakulása. Az oláh intelligencia Barabás bukaresti tartózkodása idején még törökös ruhát hordott és csak a fiatalabb nemzedék kezdett a turbán helyett az orosz katonasapka-hoz hasonlót viselni, törökös bugyogó helyett európaias szabású hosszú nadrágot és sárga csizma vagy papucs helyett fekete, oroszos csizmát húzni. A parasztság megtartotta régi oláh viseletét, szintúgy a nők nagyobb része is, csak a legelőkelőbb nők öltözödtek már francia divat szerint. Barabás mulatságos jeleneteket ír le arról, milyen nehezen ment az oláh bojárok között az európai szokások átvétele. Amikor meglátoga-

¹² A háromszéki székelyekről hasonló képet rajzol Ujfalvy Sándor is 1842-iki székelyföldi utazása alkalmából. Emlékiratai, 308—19. II. Előadásában a székely szabadság, majd elnyomatás rajza természetesen a liberális szabadságidea vetülete.

¹³ A török uralom alól felszabadult balkáni keresztény népeknél eleinte különösen erősen érvényesült az orosz hatás még a társadalmi életformák kialakításánál is. Ezt jegyzi fel Thallóczy Lajos Bulgáriáról is 1880 körül. Utazás a Levantében, Budapest, 1882, 1—36. II.

tott egy Cantacuzeno herceget, aki épen akkor ment át az európaivá létel metamorfózisán, a házigazdát kanapén ülve fején cilinderrel találta. Vagy tíz bojár volt nála épen vendégségben. Ezek nem a fogadószoba európai ízlésű székein, hanem török módra a földön ültek, föltett cilinderrel, frakkjuk szárnyait maguk mögött szétterítve a földön. A bukaresti előkelők társalgási nyelve ekkor még az újgörög volt. Legtávolabb azonban ezek a gazdag oláh bojárok az európai értelemben vett higiénitól voltak. Még ünnepélyes étkezéseknél sem volt náluk az asztalon se bor, se víz, hanem az ebédlő sarkában állott egy szolga (arnauta), könyökig feltúrt karokkal, piszkos kezekkel, kezében egy pohárral és egy üveg borral. Mindenki, aki inni akart, odament hozzá és abból az egy pohárból ivott sorban az egész vendégsereg. A divatos bukaresti csemegét, a befőtt gyümölcsöt is egy kanállal ette az egész vendégsereg. Arról, hogy még a legelőkelőbb oláh családok lakása mennyire elhanyagolt volt ebben az időben, s híjjával a takarításnak, Barabás és Ujfalvy egyaránt tudósítanak.

Ujfalvy 1842-ben előpataki fürdőzése alatt ismerkedett meg jobban a moldvai és havasalföldi gazdag oláh bojárok erkölcsével, szokásaival. Mintegy háromszáz bojár család fürdőzött ott akkor „Csakhamar átlátám, hogy egyről-egyig merőben elpuhult, erély s ügyesség nélküli, gazdagságuk tudatában elbizakodott rideg népfaj biz'ez!” — jegyzi meg emlékirataiban Ujfalvy Sándor. Oláh bojár ismerősei egész nap a földre terített török szőnyegen heverésztek, folytonos dohányzás és fekete kávé mellett. Se könyvet, se újságot nem olvastak, egész nap szerelmi celszövéseken törték a fejüket. Egyetlen kapcsolatuk az európai műveltséggel francia társalgásuk volt, amelyet otthon egymásközt is használtak. Magukkal hozott cselédekkel, legnagyobbbrészt cigányokkal, mint rabszolgákkal bántak. Egyik bojár cigány inasa megszökött a kegyetlen bánásmód miatt. Amikor visszahozták, Ujfalvy és barátai megszöktették az oláh inast, mert kegyetlen ura szökéseért bosszúból halálra akarta vesszőztetni. A bojárok nem csupán a fizikai munkától irtóztak, de a férfias sportektől is. Ujfalvy és barátai vívtak, célbalőttek, lovagoltak, egymás között úszóversenyeket rendeztek, az oláh urak pedig minden testi fáradsággal járó sporttól irtóztak, kártyajátékkal, amely-nél a gyakran tetemes veszteséget mindig arany pénzben egyenlítették ki, üzték el unalmukat. Lakásuk, butoraik gondozatlannak voltak, s maguk számára faggyúval főzettek. Az Előpatakon fürdőző oláh bojárok között Ujfalvy mindössze egyet talált, egy Bellio nevűt, aki több évet töltött Párizsban és nyugateurópai műveltségével felismerte az oláh nép és társadalom elmaradottságát. De bevallotta Ujfalvynak, hogy nyíltan nem meri ezt hirdetni, mert fél tőle, hogy honfitársai eszelősnek tartanak. Amikor Bellio elmondotta, hogy vallásos

fogadalmának teljesítéseképen Bukarestben kápolnát akar építeni, a felvilágosodás szellemében nevelkedett Ujfalvy, Rousseau buzgó olvasója, azt tanácsolja neki, hogy inkább egy korszerű nevelőintézetet alapítson, amire nemzetének igen nagy szüksége van. „Szavaim nem téveszték hatásukat és elevenjére találának a jó embernek — írja lelkesülten Ujfalvy emlékirataiban — mintha mély álomból ébredett volna fel, úgy nézett szemközt, utóbb melegen szorította meg jobbomat, hálás szavakban köszöné meg, hogy szemei előtt egy új, egy nemesebb világot tártam fel. És jóllehet előre tudja, hogy hazafiai becsméréssel kellend azért megküzdeni, de túl teszi magát. Az imaház helyett nemzeti nevelőintézetet építend. És hogy okos figyelmeztetésem emlékeztetere, saját nevemre fogja elnevezni az intézetet, hogy azáltal is háláját irányomban bébizonyíthassa.“ Ujfalvy sohasem szerzett tudomást arról, vajjon a bukaresti bojár ezt a tervét megvalósította-a, mégis ez maradt meg egyetlen felemelő emlékképen az oláh bojárokkal való ismeretségéből.

Mindezeket pedig nem valami magyaros túlzás, vagy épen nemzeti elfogultság mondatja Barabással vagy Ujfalvyval. A dunai fejedelemségek előkelő oláh társadalmáról hasonló képet fest Moltke is, aki mint fiatal vezérkari százados 1835-ben utazott át Magyarországon és a fejedelemségeken Törökországba. Amint Orsovánál átlépte az oláh határt, feneketlen sártenger fogadta, meg a postaházak nyomorult viskói. Havasalföld harmadik legnagyobb városában, a mindössze tízezer lakosú Craiovában találkozott először bojárokkal. Ebéd után látogatta meg a Craiovában élő mintegy száz bojár közül a leggazdagabbat. A bojár háza elég szép volt kívülről. Gazdája délután négykor még ágyban feküdt, mialatt kis fehér kutyája a papucsaival játszott. „Das Ganze war echt polnisch“ — jegyzi meg Moltke száraz humorral. A bojár szívesen fogadta vendégét, édességekkel kínálta, majd elpanaszolta, hogy az ország nem független, s nem tud felvirágozni, mert nem alkalmazhat beviteli vámokat. Példátlanul rossz utakon, leírhatatlanul nyomorúságos falvakon keresztül érkezett meg végre Moltke Bukarestbe. Még aznap este részt vesz egyik bojárnál egy bálon, ahol a fejedelem is megjelent. Itt is Kelet és Nyugat szokásainak furcsa vegyületével találkozott. Ragyogó öltözetek, elhanyagolt keleties lakás; piszkos csizmákba és bocskorokba, meg rongyos ruhákba öltöztetett cigányzenekar játékára igen jól táncoltak. Ezt az ellentétekben gazdag képet nyújtja a fejedelemnél tett látogatás is. A palota kívülről jó benyomást tesz, de kocsijukból a szabadban szállnak ki és a bejáratnál inas nem mutatkozott. A fejedelem kincstartója oláh nemzeti viseletet öltött magára, de a fején fezt viselt. Akárcsak Barabás, Moltke is a török szokások uralkodó voltát látja még az oláh társadalomban a hazai hagyományok és a kezdődő euró-

paiasodás mellett. Ezeket az európai életformákat is a balkáni politika következményeképpen, akkor jórészt orosz közvetítéssel kapták a dunai fejedelemségek. A bojárok felszínes franciás műveltsége, francia társalgása ezt a törökös és oroszos oláh életformát rejtette magában.¹⁴

Arra azonban, hogy a lelkeségében, hagyományaiban és szerkezetében a magyartól merőben különböző oláh társadalom nem tekintett gyűlölettel a magyarságra, hanem inkább egy bizonyos árnyalatú megbecsüléssel, ismét Barabásnál találunk igen jellemző adatot. Egyik bukaresti társaságban, ahol egy oláh püspök is jelen volt, az egyik kisasszony azt monddta, hogy a magyar nyelv helyett jobban szeretne angolul tudni, mert az szebb nyelv. Barabás vitába bocsátkozva, azt felelte, hogy azt mondhatja valaki, az angol irodalom jobban érdekli, mint a magyar, de azt nem állíthatja, hogy az angol nyelv szebb a magyarnál. „Nagy meglepetésemre — írja Barabás a történet csattanójául — az oláh püspök is pártomra állt, dicsérte a magyar nyelv szépségét és ennek bebizonyítására olyan szép és tiszta kiejtéssel szavaltta el Csokonai *A reményhez* írt ódáját, hogy szebben egy magyar költő sem szavaltta volna el.“ Ez a Barabás által megörökített epizód is csak jellemző kifejezője annak az egész XIX. századon átvonuló ténynek, hogy az oláh irodalom és műveltség, az erdélyi oláhhság közvetítésével nagyon sok irodalmi hatást, termékenyítő élményt kapott és vett át a magyar irodalomtól vagy annak közvetítésével.¹⁵

Ujfalvy és Barabás emlékiratai jellemző képet adnak Erdély társadalmáról a biedermeier korban 1815 és 1850 között. Erdély itt is sajátos fejlődés képét mutatja. Magyar társadalmának csak legfelsőbb rétegei mondhatják magukénak a biedermeier irodalmi ízlést, társadalmi szemléletet és életformát. Az erdélyi magyar arisztokrácia az a társadalmi osztály, amely szinte kizárólagos hordozója ezeknek az eszményeknek 1848 előtt. Az arisztokrácia és irodalom közös életének, egymásra hatásának két vezető egyénisége Erdélyben Jósika Miklós és Döbrentei Gábor.^{15a}

¹⁴ Az orosz politika túlsúlyát világosan jelzi Moltke megjegyzése is: „Am interessantesten war nur die Bekanntschaft des Barons Rieckmann, welcher zwar nur russischer Konsul, aber die bedeutendste Person im ganzen Lande, den Fürsten nicht ausgenommen ist.“ Tóth László. Moltke in Ungarn, Ungarn, 1941. Dezember, 718—26. II.

¹⁵ Gáldi László: Goga pesti évei és a „Lucafaru!“, Egyetemes Philologiai Közlöny, 1941. 132—158. II. — A dunai fejedelemségekben élő románok érdekes társadalomrajza Oroszhegyi Józsa orvostól: Román élet. Sajtó alá rendezte: Bíró Sándor. Kolozsvár, 1942. [Erdélyi ritkaságok. Szerk. Jancsó Elemér 5.]

^{15a} Döbrentei szerepét Erdély irodalmi életében, társadalmi fejlődésében szépen méltatja egykori tanítványa, gróf Gyulay Lajos. „Döbrentei annyira magyar volt, hogy neki üdvösség sem kellett volna talán, azon az áron, hogy lemondjon nemzetiségéről... szükséges embere volt Erdély-

*

A biedermeier-életformának az erdélyi főnemesség sorai-ban tipikus alakja Báró Wesselényi Polyxena, Wesselényi Miklós unokahúga, előbb Báró Bánffy László, majd az angol-ból magyarrá lett Paget János felesége. Lelkes pártolója a művészeteknek, Barabás is sokat köszönhetett neki. De maga is irodalmi babérokra vágyik. 1842-ben két izléses kötetben adta ki Kolozsváron a királyi lyceum betűivel itáliai és svájci úti emlékeit:

Miért hágom át azon honomban még divatozó előítéletet, hogy szerénység nememnek tiltja szépségen kívül minden más tulajdonnal a sorból kiválni, igazán nem tudom, annál inkább, mert azt igen is tudom, hogy előítélettel megküzdeni győzelemhez szokott erő kell; hogy írói tehetségem csekély; hogy művész nem lévén, magamat annak tartatni akarni több mint hiúság; s végre hogy művészeti ismereteim is kevesek, és ezekkel professorkodni annyi lenne, mint kék strimfilit a női igénylő unalmas tudakosság címét viselni.¹⁶

Igy kezdi épen nem unalmas és eredeti meglátásokban gazdag könyvét az erdélyi főúri biedermeier érdekes alakja,

Az erdélyi magyar színművészet és zenekultúra felemelése ebben a korban még szinte kizárólag a főnemesség nevéhez, anyagi áldozatkészségéhez fűződik. Ez nem meglepő, mert a színház is, a zene is főként a főnemesség művelődési igényeit szolgálta. Nagy Lázár visszaemlékezései az erdélyi magyar színészet hőskorára¹⁷ és Ruzitska György emlékezései¹⁸ az

nek, mert az elnémetesedett társaságban a hazai nyelv és irodalom szeretetét felébresztette; fáradalmainak jutalmát is tapasztalhatta, mert azon magyar szellem, melynek Erdélyben ő adott erős lökést, valódi hódító hatalom lett, — mert érdemeit e tekintetben általánosan elismerték s emlékére pénz veretett Gyulafehérvárott." Gróf Kuun Géza: Gróf Gyulay Lajos naplótöredékeiből (1815—1834). Budapest, 1875, 54—5. ll. Gyulay Lajos naplói töredékes voltakban is életképet rajzolnak a biedermeier-kori Erdély főrendű társadalmának nemzeti mozgalmairól. Négy vezérüket emeli ki: gróf Kendeffy Ádámot († 1834), báró Kemény Dénest († 1849), báró Wesselényi Miklóst († 1850) és gróf Bethlen Jánost († 1851).

¹⁶ Olaszthoni és schweizi utazás, I.—II. kötet, Kolozsvár, 1842. Jellemző írójának eredeti felfogására, amit az idegen szavak magyarosításáról ír: „A művészek neveit és számos műszavakat meghagyom úgy, mint világsszerte nevezik, értik, s nem vonom magyarosító kaptára. Véleményem szerint félre értett magyarság lenne a Belvederi Apollonak jól kipódrótt bajuszát csipni oda."

¹⁷ Dr. Jancsó Elemér: Az erdélyi magyar színészet hőskora 1792—1821. Nagy Lázár visszaemlékezései. Kolozsvár, 1939. [Erdélyi Ritkaságok I. kötet]. — Nagyon érdekes, amit Nagy Lázár a devalvációnak a színházi életére gyakorolt hatásáról ír.

¹⁸ Lakatos István: Egy erdélyi muzsikuss vallomásai. Ruzitska György emlékezései 1856. évből. Kolozsvár, 1940. [Erdélyi Ritkaságok. Szerk. Dr. Jancsó Elemér. III. kötet]. V. ö. Gottlieb Brandsch és Richard Weisskircher: Musikipflege in Siebenbürgen um 1800. Siebenbürgische Vierteljahrschrift, 1941, 136—54. ll.

1810-es évek erdélyi zenei életre korbéli beszédes tanúi ennek a ténynek.

Az irodalom-, művészet- és tudománykedvelő főrangú erdélyi társadalomhoz, amelynek eszményei, hagyományai jórészt még a felvilágosodásban gyökeredznek és a francia forradalom eszmevilágában folytatódnak, csak kevés számú gazdag köznemes, mint a hasonlóképen a felvilágosodás szellemében élő Ujfalvy Sándor, azután a kormányzések magasrangú hivatalnokai, meg a magasabb iskolák tudós tanárai csatlakoznak. A vagyonos köznemesség széles rétege azonban még a terézianus hagyományoknak megfelelő társadalmi rétegződésben él, magyarságát a közjog bástyái közül akarja csupán védeni. Még nem látja út sem a nemzeti nyelv és irodalom, általában a nemzeti művelődés jelentőségét, sem annak szükségességét, hogy a társadalmi osztálykülönbségek a nemzeti haladás és szabadság eszméjében föloldódjanak, ami pedig a reformkor liberalizmusának egyik alaptétele volt. Ennek típusa az öreg Ujfalvy Sámuel, aki azonban nem volt egyedülálló jelenség az akkori-Erdélyben sem.

A vagyontalan kisnemesség, amelyet jórészt lefoglálnak saját anyagi boldogulásának hétköznapi gondjai, lassan bár, de szintén megindul a társadalmi felemelkedés útján. Fiai számára ez csak az irodalom vagy művészet, általában a művelődés útján lehetséges. Barabás Miklós küzdelmes ifjúsága, amíg a falusi kisnemesi ház fojtó levegőjéből a biedermeierkor legünnepeltebb és legjellemzőbb festőjévé emelkedik, szép és világos példája a biedermeier művelődési és társadalmi eszmény vonzó, hódító erejének. A magyar biedermeier-korban azonban Barabás példája nem áll egyedül Magyarországon, de Erdélyben sem.

Erdély sajátos társadalmi és gazdasági viszonyai között aránylag kevés szerep jut a biedermeier irodalmiság és életforma kialakulásában a kisszámú magyar polgárságnak. Ez előtt a társadalmi felemelkedés ideáljául még mindig a magyar nemesi életszemlélet állott. Ehhez hasonlítani, volt a legfőbb vágya a meggazdagodott polgárnak az akkori Erdélyben is. Ez a társadalmi mimikri nem ritkán anyagi romlására is vezetett.

Kolozsvár városa elhatározta, hogy Ferenc császár 1817-iki látogatásának megörökítésére közadakozásból emléket állít. A gyűjtés azonban nagyon lassan haladt. Végre 1830-ban Topler Imre városi polgár azt a bejelentést tette a városi tanácsnak, hogy az emlékoszlop még hiányzó költségeit magára vállalja. Ugy is cselekedett és 1831 október 4-én leleplezték a kolozsvári emlékoszlopot. Az egykorúak szerint Topler Imre, aki az emlékműre 16 ezer forintot költött, azt remélte, hogy jutalmul nemességet kap. De reménye meghiusult és anyagilag is leromlott... Mint egyszerű városi polgár halt meg. Esete

épen nem egyedülálló, sőt tipikusan jellemző a polgárság társadalmi felemelkedésének céljaira és eszközeire.¹⁹

Az erdélyi biedermeier irodalmi és társadalmi megnyilatkozása a magyar nemzeti eszmények szolgálata. A biedermeier real-idealizmusa, kiegyenlítő törekvése itt különleges területre talál. A biedermeier szemléletet és életformát öltött erdélyi társadalom nemcsak a saját népiségen belül átalakító erő, műveltséget adó tényező, hanem őrt áll, de egyben közvetít itt is a szomszédos, Kelet felé. A dunai fejedelemségek oláh társadalmának orientális világszemlélete és életformája az erdélyi oláhok magasabb műveltségének, európaibb szemléletének hatása alatt oldódik fel. A Csokonai költeményén lelkesülő, a magyar nyelv szépségét méltató oláh püspök valósággal szimbóluma azoknak a nosztalgiáknak is, amelyek az oláh lélekben izzottak az európai irodalom, általában az európai művelődés iránt. Viszont ebből a legközvetlenebb hatást nekik a magyarság, annak irodalma nyújtotta.

Az erdélyi biedermeier első korszaka lezárult Világossal. Ennek a kornak belső sajátosságait, külső képét világosan meg lehet rajzolni Ujfalvy Sándor és Barabás Miklós nyomán. Az összeomlás, 1849 tragikus, forró hangulatát, a zűrzavar képét Wesselényi Polyxena angolból mágyarrá lett férje, Paget János²⁰ festette meg hideg, éles szemmel naplójegyzeteiben. A biedermeier gyökerei Erdélyben talán nem hatoltak olyan mélyre, mint Magyarországon; a főrangú társadalomra és a szellemileg hozzájuk asszimilált kisebb rétegre korlátozódtak, szemben a magyarországi biedermeier szélesebb terjedelmével és polgári rétegződésével. Viszont hangsúlyozottan nemzeti, amellet, hogy kiérezni belőle az európai biedermeier eszménnyel és formával való közvetlen és szoros kapcsolatot. Az erdélyi biedermeier is a magyarság és az európai szellem és műveltség egygyéforrott megnyilatkozása volt önmaga és Kelet felé.

(Kolozsvár.)

Tóth László.

¹⁹ Gróf Teleki Domonkos id. ért. 98. l.

²⁰ Paget János angol nyelvű naplójának magyar fordítását Horváth Jenő közölte: Hadtörténelmi Közlemények, 1928.

A FASIZMUS KULTÚRÁJA*

94h
Azt hiszem, a művelt és gondolkodó emberek között immár rohamosan csökkenőben van azoknak a száma, akik a történelem materialista szemléletének alapján állva a nemzetközi politika eseményeinek rugóit még ma is kizárólag anyagi indítékokban, hatalmi érdekekben, vagy éppen a népek sorsát intéző egyesek vétkes ambícióiban hajlandók látni. Az emberiség mind nagyobb tömegeinek felkületében kezd gyökeret verni az a meggyőződés, hogy a szellem ereje mozgatja a világot. Még azok is, akik tudatosan nem képesek számot adni maguknak a szemük előtt lejátszódó események okairól, elégtelennek érzik az olyan fölületes magyarázatokat, melyek szerint politikusok, diplomata és a mögöttük álló tőke önző játéka keveri az emberek százmillióit nyomorba és pusztulásba ragadó vihart. Napról-napra növekedik azoknak a száma, akik ösztönösen érzik, hogy a régi megszokott életformák cmladozóban vannak, hogy az emberiség új korszak felé mutató változásokon megy át. S valóban így is van: új világ- és életszemlélet kialakulásának vagyunk tanúi s többé-kevésbbé cselekvő részesei. Bizonyos értékeknek századok óta mozdulatlan skáláján gyökeres eltolódások mennek végbe, egyén és társadalom, nép és állam egymáshoz való viszonya épügy átalakulóban van, mint ahogy egyes államoknak szinte természeti törvényként tisztelt rangsora s az életjavakhoz való kisebb vagy nagyobb joga is vitássá válik.

Ennek a mélyreható világnézeti változásnak kétségtelenül a fasizmus volt az elindítója, vagy legalább is Mussolini nevéhez fűződik az a mozgalom, melyben először öltött formát a vajúdo új eszmevilág. A fasizmusról tehát nem akkor lesznek helyes fogalmaink, ha az anyagi lét síkján kitűzött céljaival ismerkedünk meg, e téren elért eredményeit vizsgáljuk, politikai, katonai erőfeszítéseit, hadi teljesítményeit mérlegeljük, hanem ha szellemi alapjait, eszmei és erkölcsi ideáljait s ezekre fölépített kultúráját próbáljuk közelebbről szemügyre venni.

2
A fasizmus legbenső lényege szerint nem politikai mozgalom, aminek általában szokás tartani. A politikai mozzanát a fasizmusnak csak egyik összetevője a sok közül; a politikánál nem alárendeltebb a gazdasági, ezzel egyenrangú a társadalmi, a népjóléti, a közegészségügy, népesedési, vallási, erkölcsi, tudományos, művészeti stb. momentum, mert mindezek csak különböző vetületei annak az új szellemiségnek, új érzés- és gondolatvilágnak, amit a fasizmus valójában jelent. Lényegileg tehát a fasizmus szellemi mozgalom, kultúrjelenség, a kultúra új, a maga nemében eddig ismeretlen formája: *sui generis* kultúra s nem a kultúrán kívül álló, arra kívülről ható erő.

* 1941 dec. 16-án tartott Szabadegyetemi előadás.

A fasizmus nem mint kész elmélet, mint kidolgozott tan lépett a porondra; nem egy, vagy néhány ember kitalálása. Csirái nagy számban fellelhetők már a századeleji olasz gondolkodásban. A szocialista-kommunista materializmus ellen a háború előtti évtized olasz fiatalságának legjava a *szellem primátusát* hirdette s ez a rendíthetetlen hit vált a fasizmus alapjává: a fasizmus kultúra kíván lenni és a kultúra a szellem uralma az anyag fölött.

A szellem ereje a századforduló táján rohamos sorvadásnak indult. Az 1870 előtti félszázad heroikus küzdelmeivel kivívott egységes Itáliában a látszólagos anyagi virágzás kényelme a vezető osztályokat tunyává, önzővé, anyagiassá, nagy eszmények iránt érzéketlenné tette, a nyomorgó milliókat pedig végzetes közönybe, apátiába fullasztotta. E világszerte többé-kevésbé általános jelenségre ifjú olasz írók és politikusok egy kis csoportja eszmélt rá először s a baj gyógyszerét nem politikai és gazdasági reformok kiagyaltásában ismerte föl, hanem az olasz lélek gyökereiben való megújításáért kívánt sikra szállni.

Ezek a nagyálmú fiatalok nem ültek föl a szocialista ideológiának, de ugyanakkor kíméletlen harcot indítottak a liberalizmus és szabadkőművesség ellen is. Nem hittek a világbéke lehetőségében, üldözték a defetizmus minden formáját, akár a tudomány, akár a vallás, akár a művészet köpenyében jelent meg. A parlamentarizmusról lesújtó véleményük volt s a kozmopolitizmusról azt tartották, hogy kis népek elbódítására a nagyok találták ki. Szerintük joga van minden népnek évezredek át kialakult egyénisége megőrzésére, továbbfejlesztésére; a nagyok nacionalizmusával szembe nacionalizmust, expanziós törekvésekkel szembe expanziós törekvéseket kell szegezni. De nacionalizmus alatt nem ostoba fajü gőgöt, hiú jelszavakat, elhamvadt dicsőségeken rágódást értettek, hanem minden energiának kihasználását, a föld kincseinek föltárását, a nemzeti vagyon növelését, épúgy, mint a lélek, a szellem, az izmok erőinek munkába állítását.

Szavaik süket fülekre találtak. Az olasz lélek sokkal betegebb volt, semhogy a pusztá *gondolat* felrázhatta volna. Három szomorú század súlya nehezedett rá, a néplélek ősi sajátosságai közül igen sok elhomályosult, az európai civilizáció hajdani fáklyavívője belenyugodott abba, hogy csak fényes múltja érdekelje a világot, őt magát pedig semmibe se vegyék, s hogy szinte „sorscsapás és szégyen olasznak lenni“. A legjobbak joggal vallották, hogy csak valami világrengrés, a lét és nemlét problémáját felvető anyagi és erkölcsi kataklizma volna képes ezt a népet öntudatra ébresztetni, önmagában való hitét visszaadni, az élni és érvényesülni akarást benne fölkeltetni s ettől az akarattól hajtva tetterre és áldozatra serkenteni. És amikor kitört a nagy háború, az új, erős Itáliát áhító fiatalok úgy érez-

ték, hogy elérkezett a tisztulás lehetősége, hogy a hareba való beavatkozás válhatik azzá az emeltyűvé, amellyel ki lehetne forgatni sarkaiból a petyhüdt, elaggott olasz lelket. Giovanni P a p i n i, a futuristák, Mussolini és a velük egy úton haladók 1914 augusztusától kezdve nemcsak azért követelték az intervenciót, mert az Ausztria elleni háború önmagában felkésítette őket, hanem mert meg voltak győződve róla, hogy nincs más mód a nemzet kiapasztott életerejének, öntudatának és önbizalmának visszaadására.

S a háború valóban tisztító tűzként hatott az olasz lélekre. A rendkívüli erőfeszítések szüksége rendkívüli erényeket csíholt ki belőle. A műveltek székepszise, nagy tömegek fásultsága, egy hosszú idő óta ismeretlen lelkiállapotban: a lelkesedésben oldódott föl. A kicsinyes önzés uralmát egyen-fölötti célok szolgálata váltotta föl, e szolgálat fegyelmet követelt, ami visszaállította a tekintély elvének érvényességét; az egyenlő munka, nélkülözés és veszély közös nevezőre hozta a különböző társadalmi osztályokat, felébresztette az együvé tartozás érzését s ezzel új tartalmat adott a haza, a közös édesanya fogalmának; az összefogásban rejlő erő felismerése eddig nem ismert mérvű egységbe forrasztotta az olasztságot; ebből önbizalom, öntudatosság s hovatovább nemzeti büszkeség fakadt. A nemzeti becsület megint érték lett, az emberöltők óta eszménytelenül élő olasz nép újból felemelkedett az ideál magasába s megtanult hősnek lenni.

Ám a rengeteg vérontás és anyagi pusztulás árán megszerzett erkölcsi tőkét hamarosan nagy veszély fenyegette. Itália csak címleg tartozott a győzőkhez, valójában sorsa nem sokban különbözött a legyőzöttekétől. Az országot a nyomorúság tengere öntötte el s a szennyes ár felszínén megjelentek a szegénység, elkésredés, tudatlanság, az erkölcsi hajótöröttek vámszedői: a kommunista apostolok. Gyorsan növekvő táborukkal szemben tehetetlenül és megfélemlítve imbolygott a társadalomnak az a része, mely naivul azt hitte, hogy a háború véres kőjátéka után minden ott folytatódik, ahol 1914-ben abbanmaradt. Kockán volt minden, amit az interventisták a háborútól lelkiekben reméltek — s ekkor Mussolini fölvette a harcot. Ha ő nincs, talán másoknak is sikerült volna a vörös mótely kiirtása, amint hogy pl. nálunk is sikerült; de csak ő általa válhatott a bőlsevizmuson vett győzelem egy új korszak kiindulópontjává. A fasizmus sikereinek csak első állomása volt a kommunista veszedelem kiküszöbölése; igazi nagy harca a háború előtti lelkiség megváltoztatására irányult. „Minden, amit teszek, — mondotta egyszer magánbeszélgetés során Mussolini, — az olasz lélek újjáteremtését célozza. Nincs a fasizmusnak egyetlen intézkedése, mely csak önmagáért való volna. Utak és iskolák, balillák és akadémiák, kórházak és sporttelepek, múzeumok és anyagi jobblét, háború és béke, mind az egyetlen főcél szolgál-

latában állanak. Nem érzem magam egyébnek, mint népem nevelőjének“. E feladat teljesítésének alapfeltétele a népléleknek, az olasz nép erényeinek és hibáinak mélységes ismerete — s ebben a népből kiemelkedett, a társadalom különböző rétegeivel szoros közösségben élt s főleg rendkívüli intuitív erejű Mussolini it még senki sem múlta fölül.

*

Ha a fasizmusnak az imént említett előfutárjai sok tekintetben érintkeztek is Mussolini elgondolásaival, lényeges pontokon az ő erős realitás-érzékétől idegen eszméket hirdettek. Csak példaképpen említem a futuristákat. Míg ezek tanai centralis gondolatává a végletes hagyománytagadást tették, a fasizmus éppen ellenkezőleg visszaállította a múlt tiszteletét, kimeríthetetlen erőforrásává tette a jövő számára a hagyományt. *Io sogno una Italia romana* — mondotta Mussolini, de abban az értelemben, hogy „nélküle elképzelhetetlen legyen az emberiség jövőendő története...“. A futurizmus vallás-ellenes volt; Mussolini már 1921-ben azt harsogta a párharcoktól, ideológiai ellentétektől feldúlt parlament felé: „A katolicizmus a latin és imperialista Róma tradíciója, az egyetlen egyetemes eszme, mely átöleli az emberiséget“. Ennek a szilárd meggyőződésnek eredménye az Egyház és az Állam kibékülése, megoldván ezzel az olasz nép erkölcsi egységének problémáját, ami csak a vallás síkján volt lehetséges.

A római hagyományoknak s a vallás tanainak tiszteletben tartásából következik a család isteni eredetének hirdetése, a liberalizmus idejében meglazult, a bolsevizmus által halálra ítélt családi kötelékek helyreállítása. A futurizmusnak azt a követelését, hogy az ország legyen végre a dolgozó, acélizmú és acélidegzetű olaszoké — Mussolini is a magáévá tette. Ő is edzett és vakmerő, veszélytől és háborútól vissza nem riadó olaszokat akar nevelni. De mégis mennyire különbözik a futuristák brutalitásától az ő nevelési eszménye, mely a testi és szellemi erők teljes harmoniáján alapszik! A nyers erő magában semmirevaló, heroizmusra van szükség, ez pedig csak az eszmények nemes humuszából sarjadhat.

A fasizmus a nevelés vezetőjévé a jövő gondolatát tette. Ennek érdekében nemcsak kiművelt „emberfőkre“ van szükség, hanem áldozatkészségre, felelősségérzésre, arra a tudatra, hogy minden munka és minden mulasztás messze kihat az egyén és az állam életére. Ez a nemzetnevelés — tágabb értelemben — már a bölesön innen a demográfiai politikában, a családalapítás megkönnyítésében, az anyaság védelmében stb. kezdődik. Második állomása a csecsemő életbenmaradásának és egészséges fejlődésének biztosítása. A gyermek első nevelését aztán a család adja. „A családi hierarchia kicsiben az állami hierarchiát példázza.“ Ahol a család hanyatlóban van, bukás fenyegeti az

államot. E gondolat következetes keresztülvitelének eredménye, hogy a fasizmus összhangot teremtett a nép és az állam között. Az állam megszűnt a városlakó burzsoázia állama lenni s így valójában sokkal demokratikusabb a szó legmélyebb értelmében, mint az ú. n. demokrata államok. A család szerepe a nevelésben akkor sem szűnik meg, amikor abba az állam közvetlenül is belefolyik. Nagy tévedés, hogy az állam kisajátítja magának a gyermeket, vagy azt elidegeníti a családtól. Csak éppen kiterjeszti a nevelés lehetőségeit, az ovodától az egyetemig egyre fokozódó mértékben véve ki részét a nevelés roppant felelősségteljes kötelességéből. De az állam figyelme nemcsak minden korosztályra, hanem minden társadalmi rétegre egyaránt kiterjed azzal a céllal, hogy az új nemzedékből kiirtsa az osztálykülönbség tudatát s osztályöntudat helyett az olasz nemzeti öntudatot alakítsa ki. Új, nagy lépést jelent e téren a *Carta della Scuola* néven ismert iskolai kerettörvény két forradalmi jelentőségű elv érvényesítésével. Az egyik a testi munkára, fizikai ügyességre való nevelést az elemiben és a középiskola alsó, egyetemes tagozatában kötelezővé téve meg akarja szüntetni az értelmi pályán működők gögjét azokkal szemben, akik kezük munkájával szolgálják a hazát; a másik véget kíván vetni annak, hogy az intellektuális képzés a gazdagok előjoga legyen; a tehetségtelent, ha a legtöbb adót fizető gyermeke is, megfosztja a diplomaszerezés lehetőségétől, a tehetségest pedig intézményesen — s nemcsak alkalmilag, jótékonyági alapon — hozzásegíti a képességeinek legjobban megfelelő kiképzéshez.

Tizenkilenc év tervszerű, fáradhatatlan nemzetnevelő munkájának fényes eredményét az abesszin hegyek között, spanyol földön, az olasz légierő napról-napra megismétlődő fényes teljesítményeiben s a Földközi-tengeri harcokban bizonyította s bizonyítja be a fasiszta ifjúság. De átalakította ez a nevelés az öregebb nemzedéket is, azoknak az apáknak generációját, akiknek fiai ma véreznek az új európai rend megteremtéséért. Ezeknek az idősebb korosztályoknak, az iskolából kinőtteknek átnevelését végzi a *Dopolavoro*, a napi munka befejezése utáni szórakozás, testedzés, művelődés szolgálatára hivatott óriási szervezet. A *Dopolavoro*, Mussolini egyik első és kedvenc alkotása, a sport, a túrizmus, rádió, mozi, műkedvelő előadások, vándor opera-társulatok stb. segítségével nyújt fizikai, erkölcsi és kulturális üdülést és épülést a munkásoknak, városiaknak és falusiaknak egyformán. De itt is: testedzés, versenyek, kirándulások elsősorban erkölcsi cél szolgálatában állanak; a bajtársi szellemet növelik s magasabb életszínvonalra emelik a munkást, aki egyre kevésbé érzi magát a társadalom kivetettjének, a kézimunka rabjának, hanem tisztos és tisztelt polgár lesz belőle, aki át van hatva munkája nemzetépítő jelentőségétől s mert szereti hivatását, értékesebb munkát is végez.

Andare verso il popolo — a néphez közeledés Mussolini

jelszava a kultúra egyéb területein is fokozatosan érvényesül. Különösen nagy szerep jut e tekintetben a színháznak. A fasizmus színházi törekvései a széles néprétegeket tartják elsősorban szem előtt s a nép színházához, a tömegek színházához való visszatérés már eddig is a maguk nemében páratlan intézményeket és alkotásokat hívott életre. Ilyenek a *Sabato teatrale*, az összes színházak kötelező, rendkívül kedvezményes szombat esti előadásai; a klasszikus szabadtéri rendezések az antik görög és római színházak és arénák romjai között; a középkori és modern előadások a firenzei *Maggio Musicale* keretében; Shakespeare- és Goldoni-esték Velence terein; operák Caracalla termeiben húszezernyi nézőközönség előtt stb.

Amit a fasizmus a városrendezés, építészet, antik műemlékek feltárása és konzerválása tekintetében tett, méltán kiérdemelte az egész világ csodálatát. E munkálatoknak csak két vonását kívánom kiemelni. Az egyik az, hogy a nagy római múlt iránti hódolat, a klasszikus nagyság és szépség tisztelete diktálja őket, hogy az esztétikai gyönyörűség kimeríthetetlen forrásait képezik minden rendű és rangú olasz számára s hogy felbecsülhetetlen szerepük van a latin eredet, a kétésfélezeréves múlt, a klasszikus hagyományok tudatosításában. A másik tipikusan fasiszta momentum, amit ezzel kapcsolatban nem akarok említetlen hagyni, hogy a múlt monumentumait nem muzeálisan kezelik, nem zárják el a mindennapi élet elől, hanem annak szerves részeivé teszik. Carducci még megborzongott, amikor a sivár jelen hitvány kis emberének szentségtörő lépteit hallotta kopogni méltóságos antik romok márványpadlóján: ma már egyetlen olasz sem érzi magát a régi Róma méltatlan ivadékának... és ezt hangsúlyozza az új építkezések jelentős része: a *Foro Mussolini*, az egyetemváros, a Forlanini-intézet s megannyi más architektúra, mely büszke öntudattal emelkedik a „pietra dell' eternità“, az örökkévalóság kövébe véssett régi város emlékei között. Aki a 15 évvel ezelőtti Rómát összehasonlítja a maival, túlzás nélkül alkalmazhatja a fasizmusra Augusz-tus császár mondását: téglából rakott Rómába jöttem és márványból épített város marad utánam.

A fasizmus építészetét épp úgy, mint a művészet egyéb ágait tudvalevőleg teljesen modern felfogás jellemzi. A fasiszta Olaszország az egyetlen állam, melyben a hivatalos művészet az újat keresőké. Művészetpolitikáját két főmotívum irányítja: harc a középszerűség ellen s a legmesszebbmenő támogatás a modern irányzatoknak. A tradíció tisztelete nem jelent Itáliában utánzást, visszatérést vagy stagnálást. Mussolini jelszava: *Che si ferma, muore* a művészetben is haladást, fejlődést követel, ez alatt azonban nem a múlttól minden áron való elrugaszkodást, a különködést értik, hanem a korszerűséget, a mai embernek önmagához való hűségét, az új lelkeség kifejezését. Ezt tette a művészet minden nagy korszakában, ehhez van joga a

mának is. Tévedés azonban azt hinni, hogy a hivatalos kritika ezt a korszerűséget külsőségesen értelmezi s a fasiszta propagandára alkalmas s ezért tán pályadíjakkal is kitüntetett munkákat összetéveszti az igazi művészi alkotásokkal. „A Duceről szobrot faragni, duzzadó izmú ifjakat festeni, balillákat, szoptató anyákat ábrázolni vagy olyan zenekari művet komponálni melynek vezérmotívuma a *Giovinezza*, nem fasiszta művészet, nem a kor lelkének kifejezése.“ S ugyanez a rezsím felfogása az irodalomról is. Nem programregényekben, pamflet-novel-lákban, fasiszta doktrináktól csöpögő rossz színdarabokban kell keresni az új olasz szellem irodalmi megnyilatkozását. Hogy milyen mélyre ivódott Mussolini tanítása, igazán a régi írók, pl. Pirandello, belső átalakulása s azoknak a legfatalabbaknak munkái érzékeltetik, akik már az új érában nőttek föl. De nem fölösleges tán rámutatnom arra is, hogy Pirandellot a rezsím részéről akkor is a legteljesebb tisztelet vette körül, amikor filozófiáját még egész világ választotta el a fasisztustól. A szabadság hóhéranak, a lelkek fojtogatójának híresztelt fasiszta diktatura az elsők között adott neki helyet a Mussolini által alapított *Accademia d'Italia*-ban s minden eszközt rendelkezésére bocsátott, hogy merész színpadi törekvéseit győzelemre segítse. S ugyanaz történt sok más modern íróval is. A rendkívüli egyéniség, az igazán kiváló művész számára kezdettől fogva *salvus conductus*t biztosított Mussolini bölcsessége.

És nemcsak a művészet, hanem a tudomány terén is szabadon érvényesülhet az értékes gondolat, bármily érzékenyen érinti is netán a hivatalos felfogást. Az elv az, hogy a fasisztus *sul tronco insostituibile della devozione alla Patria consente ogni libertà spirituale*, vagyis a szellem szabadságának a haza iránti hódolat képezi egyetlen korlátját. Az ellenvéleménynek, a kritikának nyilvánossága azonban természetesen csak a könyv és a szakfolyóirat lehet s nem a napisajtó, mely szellemileg kellően nem vértezett tömegekhez szól s nyugtalanító ötletek felvetésével többet árt, mint használ.

Spanyolországban még ma is *obra de Romanos*, római műnek szokás nevezni az olyan alkotásokat, amelyek dacolni képesek az idővel, az esendő emberi sorssal. Ilyen római szilárdságú alkotások egész sorát hozta létre a fasisztus a különböző tudományok mezején is, előtte járt nemzedékek ma szinte érthetetlennek látszó mulasztásait egy csapással pótolva. Még csak pusztá felsorolást sem adhatok róluk, csupán annyit említek, hogy a klasszikus filológia, a régészet, az olasz irodalom, a humanizmus és renaissance-kutatás, a nyelvészet, művészettörténet, etruszkológia, államtudomány, szociológia, közgazdaság- és pénzügytan mind olyan diszciplínák, amelyeket ma talán seholsem művelnek intenzívebben, mint a fasiszta Olaszországban. E sokoldalú és rohamos fejlődés ékesszólóan bizonyítja,

hogy a szunnyadó energiákat hogyan tudta életreszítani és megtermékenyíteni az a hatalmas szellemi áramlás, amelyet a fasizmus megindított.

*

A Duce erős akaratán kívül, amelyről egy amerikai festő találóan azt mondotta, hogy „nemcsak dinamikus, hanem vallósággal epidemikus“, szükség volt az erők megszervezésére is. Az organizáció tudvalevőleg régebben nem volt olasz erény. Hogy e tekintetben manapság a világ jó része iskolába járhatna az olaszokhoz, annál nagyobb érdeme a fasizmusnak, mert fegyelme és szervezete nem mechanikus, hanem szellemi alapokon nyugszik. A nagy kulturális szervezetekről, munkaközösségekről sem említhetek többet egyikük-másikuk nevével. Ilyenek az *Enciclopedia Italiana*, az *Istituto di cultura fascista*, az *Università per gli stranieri*, az *Istituto di studi Romani*, a *Consiglio Nazionale delle Ricerche* stb. E rendkívüli aktivitásnak a szellemi és természettudományok egyes ágáiban elért nagy eredményei mellett az az erkölcsi következménye is van, hogy felszabadította az olasz kultúrát a külföldi gyámkodás alól, leküzdötte az idegenimádást, a tipikus olasz betegséggé vált lomhasznobizmust, azt az intellektuális szolgalelkűséget, amely „a tudomány terén a németeket, a művészetben a franciákat, a közgazdaságban az angolokat majmolta“ még ott is, ahol az olasz hagyomány esetleg az idegennél sokkal dúsabb táplálékot kínált volna. Ezzel függ össze az a számunkra is mementóul szolgáló jelenség, hogy a nagy olasz írók alkotásai megint valósággal népszerűekké váltak, hogy az antológiák divatja után nagyszerű könyvsikereket érnek el. Dantétől D'Annunzioig a nemzeti irodalom klasszikusainak mintaszerű teljes kritikái kiadásai s hogy ezzel párhuzamosan a pillanatnyi érdekű fordítások száma rohamosan csökkenőben van...

Befejezésül már csak arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a mai olasz nyelv és stílus is gyökeres változáson ment át a fasizmus hatása alatt. Az analfabetizmus teljes leküzdése következtében a nyomtatott betű közismert nyelvalakító és nyelvegységesítő hatása a legeldugottabb falvakban is érvényesül, s ez Itáliában annál fontosabb, mert a különböző vidékek dialektusai a közelmúltig igen erőteljes egyéni életet éltek. Hogy a tájszólás fölött mindinkább győz a köznyelv, itt nem részletezhető sokféle okból jórészt a fasizmus érdeme. Az sem érdektelen, hogy rengeteg neologizmust köszön a nyelv a fasizmus új intézményeinek s ezek révén a külföld is számos új olasz szót tanult meg. A modern latinizmusok tekintélyes száma Róma emlékének megnövekedett presztízisére vall. Érdekes volna annak bemutatása, hogy mennyi régi szó ment át lényeges jelentésváltozáson a fasizista ideológia értelmezésében s hogy más szavak különös közkedveltsége mennyire jellemző a kor han-

gulatára, kedélyi és szellemi beállítottságára. Nem véletlen, hogy a fasiszta korszak ilyen szavakat hozott divatba: *dinamico*, *integrale*, *formidabile*, *totalitario*, *granitico*, *scultoreo*, *inequivocabile* stb.

Az ilyen és ehhez hasonló szavak nem kis része Mussolini írásaiból került közforgalomba. Mindegyikük az ő szellemének: határozottságának, meg nem alkuvásának, világosságának, erejének találó kifejezése. De egyes szavaknál sokkal szuggesztívebben hat a Duce stílusa. Mussolininek a modern írásművészet legalább annyi formai inspirációt köszön, mint annak idején D'Annunzionak. De a két stíluseszmény ég és föld távolságára van egymástól. Mussolini írásmódja „lapidaris, sentenciózus, apodiktikus”; látszólag dísztelen, de valójában a férfias erő és egyszerűség legszebb pompájával ékes. D'Annunzio ereje a csillogó dikció, az archaizáló méltóság, a színek ragyogása, a nyelv elbűvölő zenéje, hol bársonyos lágy-ság, hol ezüstharsonák zengése volt. Ma más levegőt szív az olasz író. S ahol elvesztette értékét a meddő lélekanalízis, lomtárba került a finom remegések, suhanó hangulatok, kis formák és kis élmények receptkönyve, ahol nem a szándék és nem a vágyak érdekelnek, hanem a tettek, nem a sejtelmek, hanem a tiszta, erős érzelmek, ott nincs becsülete többé a szavakból készült csipkedísznek, igéző és szeszélyes arabeszknek. Joggal mondták, hogy Amor és a gráciák helyett a sisakos, lándzsás Minerva a mai olasz írásművészet igazi műzsája.

(Kolozsvár.)

Várady Imre.

ESZMETÖREDÉKEK

REMÉNYIK SÁNDOR HALÁLÁRA

A Költő meghalt és egy város feketébe öltözik. Ilyen büszke gyásza még nem volt Kolozsvárnak. Ezen a napon lélekben ide tevődött át az ország szellemi központja. „A város a maga halottjának tekinteti...” — hirdették a gyászkeretes plakátok. A városháza erkélyét fekete drapéria borította. Rideg bankpaloták ablakából szinte az aszfaltig omlottak le a gyászoló lobogók, az emberek tisztelettel kitértek a bojtok körül. Mi történt egyik napról a másikra? Amíg élt, észrevétlenül járkált az utcákon. Bizalmas ismerősei halkán köszöntötték. Mások, néhányan, utána fordultak, ha magába szellemülten vagy messzire tekintve elsuhant imbolygó alakja a falak mellett: ő az! Most lovasrendőrök tisztelegnek az utcán, dízsizsakban áll koporsója mellett az ör. Hadseregek parancsnokai jönnek hozzá, hivatalos méltóságok a spirituális hatalom jelvényeivel köszöntik. A Költő úgy él, mint a Hamupipőke és úgy temetik, mint a mesebeli Királyt.

A luteránus templomban ott van „mindenki”, sokan olyanok, akiknek kevés közülük van az irodalomhoz. De az írók, a poéták, az erdélyiek — mily sűrű és terhes értelmű a szó! — mind ott szoronganak. Miért? Mi hozta össze őket, ily későn, most, mikor már semmit sem tehetnek a Költőért? Miért nem rendeztek életében ünnepeket a tiszteletére, mért nem álltak haptákba előtte, miért hagyták magára, miért nem ültették trónra, — akkor? Miért csak most hódol neki az ország, amikor koporsóban fekszik? Miért tudjuk meg csak akkor, hogy a nemzeté volt a Költő, mikor „halálával veszteség éri a magyarságot...”?

Szabadsághőst száműzni, nagyságos Fejedelmet világraszólóan temetni, Költőt magára hagyni, Költő halála után harsonákat megszólaltatni — *hungaricum est?* Jobb, ha bűnnel vádoljuk magunkat, mint ha abban a bűnös illúzióban élünk, hogy legjobbjainkat nem megkövezzük, hanem föl-magasztaljuk. A végtisztességben nincs is semmi mulasztás. Fejedelmi nevek és székelgy gúnyák, történelemben átvetülő írói arcok, kitüntetésekkel borított uniformisok, fekete lelkész-palástok, kanonoki reverenda és egy ferences barát nyírott feje, legendákra emlékeztető barna kámzsája. Ennek a csontos, aszkéta szerzetesnek jelenléte a protestáns templomban, ahol balra az alapítási emléktábla német nyelven hirdeti az ígét és a szószék-ről, a reformátor, középkori himnusz szavait idézi: *édcs hazánkról, ne feledkezzél meg szegény magyarokról*, — ez már Erdély. Erdőntúli egység, ez Transylvania titokzatos communiója.

De mit kapott életében nemzetétől a nemzet költője? Aki csak költői révületében valósíthatta meg jogos álmát:

És aki költő, az legyen király,
És pap, és próféta, soha más.

Akik ez világi rangsor szerint tolongtak koporsója körül vagy kísérete, hogy el nem távoztak, mert nem volt számukra fönntartott hely, — vajjon hová rangsorozták lelkük titkos mélyén az élő költőt? A címeiket és

rangokat szétszítjuk magunk között és a Költőről elfeledkezünk. Az égbe szabad bejárása van, az is csak Schiller óta, de itt e földön bármelyik főtanácsos, vagy legfőbb tanácsos megelőzi a praecedentiában.

Így nő a ember belül óriást, —
Így vesz el rangot, címet, befolyást, —
És így marad magára...

Magános magyar út vándora, — így írta egyik tanáráról, de írhatta volna önmagáról is a Költő, akinek minden szava halk szó, tiszta lelkiület és puritán megjelenés volt. Talán el is hittük neki, hogy távol van tőlünk, „mint erdő csöndje város-dübörgéstől”. Iszonyodik a meddő embervértől, a semmitmondó, hangos; hazug szótól, — írta 1932-ben. De egyszer, 1918 karácsonyán — mint Tompa Mihálynak a Bach-korszak idején — neki is megadatott, hogy kezébe vehesse a tárogatót, amely fölkiáltsa az élőket... Az *Eredj, ha tudsz* pillanata. Az erdélyi magyarság évekig ezekből az írékből táplálkozott. Azt hinné, az ember: a visszatérés után Reményik előtt meghajol az egész nemzet. Hogy az Akadémia — a Kazinczy, a Vörösmarty, az Arany Akadémiája — siet magához ölelni őt. Hogy valamelyik egyetem megtisztelti magát azzal, hogy díszdoktorai sorába fogadja, — uralkodók, harcegek, egyházfejedelmek, hadvezérek, államférfiak mellé. Hogy az ifjúság — amely különben oly könnyen lelkesül felülről kapott eszméikért — zászlót bont, ünnepélyt tart, fáklyásmenetet rendez az ablaka alatt, mint hajdanában az eperjesiek Petőfi tiszteletére. Hogy az ország szellemi vezetői minden alkalmat megragadva a Költő kitüntetésére. Hogy művei milliós kiadásokban jutnak el palotáktól a kunyhókig... Semmi ilyesmi nem történt. A Költő rejtőzködik... Egyik könyvkiadó vállalatunk — bölcsen és dícséretesen kihasználva a kedvező esztendőt (1941) — igen szép kötetben prezentálta az országnak Reményik Sándor *Összes Verseit* és az ilyen szép címmel kibocsátott kötetből Reményik Sándornak éppen az a verse hiányzik, amely számára a halhatatlanságot biztosítja: az *Eredj, ha tudsz!* A Költő maga akarta így. Álljunk meg tünődve: miért?

Persze a büszke Költő nem tart igényt elismerésére, világi jutalomra. Az Isten hídépítő vas-keze — írta Reményik 1923-ban — kifejezte a mélységek fölé, hogy a Költő összekössön messze partokat. Jutalma, hogy érezze: „a lelkek serege egymást keresve rajta áthalad”. A Költő jutalma — ezt már Petőfi megírta Kazinczy Gáborhoz — nem a jutalom, hanem az, hogy fáradjon

...önzés nélkül, isten-ihletésből,
Mint hajdanában az apostolok.

Még szerencse, hogy Reményik Sándorral szemben nem lehet vádolni magunkat azzal, amivel Petőfi vádolta jogosan a „nemzet-hálátlanság égbeikállító némaságát” Kazinczyval kapcsolatban:

És te, hazám, te így fizeted őt!
Míg élt: fázott és éhezett...

Reményik Sándor nem fázott és nem éhezett. De ezt nem a verseiért hálás nemzetnek, nem a hivatalos Magyarországnak köszönhetette, hanem szorgalmas, polgári munkásságu öseinek. akik tanultak Csokonai keserű figyelmeztetéséből — *az is bolond, aki poéta lesz Magyarországon* — és vagyont gyűjtöttek. De a gyertyaláng mellett hatyú-novelláját éneklő, zseniális Krudy Gyulának kifizetetlen villanyszámlája, Tóth Árpád fiatalon elmúlása, Ady erkölcsi és anyagi kitaszítotttsága, Petőfi sóhaja: Istenem, csak ezer forintot kaphatnék egyszer nemzetemtől! — csupa fájó példa, amit mindig elfelejtünk és amiből sohasem tanulunk.

Minister legyen a Költő, mint Goethe? Egyetemi tanár, mint Schiller? Bankdirektor, mint...? Püspök és rektor koronázza költőkirállyá, mint a reneszansz idején? Legyen *Poeta caesarea*, mint Metastasio? Fogjuk járomba a Pegazust? Még a rossz megoldás is jobb annál, amit például Kosztolányi Dezsővel csinált a nemzet, aki az úgynevezett hivatalos Magyarország teljes részvétlensége mellett, egy biztató szó nélkül, az örökkévalóság egy előlegezett mosolyának sem örülhetve halt meg.

Még szerencse, hogy — jobb időkben — akad egy Baumgarten nevű ismeretlen Mecénás, aki valamennyire pótolta muasztásokat. Áldás, hogy volt Klebelsberg Kunónk, a legszebbeket álmódó magyarok egyike, aki elgondolta és megvalósította a Corvin-rendet. Ez a kettő nem is feledkezett meg a Költőről. Most a többi erkölcsi testületeken a sor, hogy körülnézzenek és álmódjanak ki ők is valamit. A Költő rímelve nem magánügy a huszadik század háborúiban és forradalmi után. Ha valakiről a halálakor azt mondjuk, hogy a nemzet élő lelkiismerete volt, akkor a nemzet vessen számot önmagával: mit tett ennek a lelkiismeretnek ápolására, visszhangoztatta-e önmagában vagy elnyomta, mint bűnös a belső szózatot. Lélekben akkor zárandokoljunk el a Költőhöz, amikor még él. Akkor oldjuk meg lelki saruit és készítsünk neki illatos fürdőt, amikor még itt jár közöttünk és a siralmak hegyeiről fáradtan, halálra csigázva érkezik hozzánk a megfélemezés városaiba. Mert a Költő — valóban prófétaként — továbbhalad a küldetése útján és nem kopog, hogy bebocsátás-sék. Önmagában hordja koronáját és nem részesíti királyságában a hálatlan éveket. A Költő félreáll és nem pöröl az úri lócsiszárokkal. Ha kihagyják valahonnan, ha mellőzik: szomorúan legyint. A Költő — így meséli a barátai — itt akarta hagyni az országot, hogy Nagyenyedre költőzzön, mondván, hogy „ott szükség van rám, ott kell élnem közöttük...” Ahol új *Eredj*, ha tudsz-élmények várják és nem-szünt rabságok dalait óhajtozza tőle a nemzet. Indulni akart, de csak a házsongárdi temetőig jutott.

(Kolozsvár.)

Gurázda Péter.

ROSTANDTÓL ADYIG

Ady Endre költői statisztikája címmel disszertáció jelent meg Tolnai Vilmos és Vargha Damján pécsi Magyar Intézet-ének kiadásában, Szemere Gyulától. A kis füzet, mint minden jó disszertáció, anyagában igen értékes gyűjteményt ad és bizonyára termékeny hatása lesz az Ady-

kritikára. A dolgozatnak azonban van polemikus értéke is. Egész dokumentációja cáfolásul akar szolgálni ahhoz a tételhez, amit Vajthó László (Széphalom, 1929) fogalmazott meg úgy, hogy Ady nyelve nem gazdag, sőt néha egyenesen szöszegénynek is mondható. A dolgozat gazdag idézeteiből sokféle tanulság bontakozik ki, nemcsak A d y ra vonatkozólag, hanem általános, elvi szempontból is.

*

Mindenekelőtt az a sok, úgynevezett idegen szó, amely — a dilettáns puristák nagy bosszúságára — valósággal hemzseg A d y nak tősgyökeresen magyar s magyarságában ezáltal nem csorbuló költészetében. Bizonyosága ez annak, hogy a versírónak, aki igazán művész, éppen ezekre a szavakra van szüksége, ha érzelmi árnyalatokat, gazdag hangulatokat akar kifejezni. Irtsuk ki az „idegen“ szavakat a nyelvből, megszűnik a költészet! (V. ö. Szellem és Élet, 1940, 175.) A d y Endre a legmagyarabb, ősi hangokat megszólaltató költők egyike. És mégis, vagy éppen ezért, ilyen szép görög-latin szavakkal hímezi népies vásznát: *ekhó, evoé, gigász, helóta, hérosz, kiméra, labirint, nebuló, pátria, pietás, tóga, vátesz, fantóm, groteszk, orgia, torzó, amazon, kázus, testál, masina...* Mi lenne A d y költészetéből, ha ezeket a magyar ízű, hagyományszentelte, sőt itt-ott népies szavakat a dilettáns puristák végzése alapján száműzni kellene a magyar Műzsák berkeiből? Mit csinárnak például, hogy eleget tegyünk a nagyérdemű nyelv-gyermekkereszkedők óhajának, A d y nak ezzel a strófájával:

Add nekem azt a holt hitet,
Istenem,
Hogy magyarul is szabad nézni,
Szabad szemekkel szabadon
Parádézni.

Tegyük a *parádézni* helyébe a nyelvvédők gusztusa szerint a *pompázni* igét? Az egészen mást jelent és a *pompa* is idegen eredetű szó, amint a *pompes funèbres* cégfelirat is mutatja. Vagy mondjuk azt, hogy „hivalkodni“? A parádé nem mindig hivalkodás. Néha a vendég megtisztelése vagy más efféle. A parádé magyarul és népiesen csak *parádé* és semmi más. Hivalkodni, pompázni lehet, de nem akkor, amikor parádézni akarunk. Nézzünk egy más példát:

Tudom, hogy magasságba küldtek
S pályám *grádicsát* mégis sirva hágom.

Parancsoljunk rá A d y Endrére, hogy lépcsőn járjon és hagyja ott a falusi grádicsot, megtagadva a latin eredetű szót és minden *gradus*-t *ad Parnassum*? Nézzünk másfelé is egy percre A d y körül. B a b i t s fiatal-kori verse:

Spanyolhon. Tarka hímű rét.
Tört árnyat nyújt a *minarét*.
Bús *donna* barna *balkonon*
mereng a tőbor alkonyon.

Spanyolhon: nyelvújításkorabeli, archaizáló szó a sokhúrú B a b i t s lantján. De maguk az úgynevezett idegen szavak is archaizálnak, régi korok hangulatát éreztetik, velünk egyidejűségben is egy irodalmi mult atmoszféráját árasztják. Égbekiáltó stílusalanság volna nyelvvédő könyvekből kiírt szavakat helyettesíteni be a B a b i t s précieux szövegébe. *Minarét* helyett, ami olyan szép ellenkezéssel rímel a paraszti *rét*tel (amelynek egyébként finn-ugor eredete szintén kétes): mondjuk azt, hogy „mohammedán templom tornya”? Definíció unalmasságát tegyük e kecses költőiség helyébe? Vége lenne a könnyed ritmusnak, a légies-égies képzeteknek! Az olasz *donna* nem más, mint az áhitatos *Madonnának* prózaibb változata, de még mindig emelkedett szó ebben a contextusban, a néha humorosan használt vagy ironikus föllengzéssel ejtett *donna* (cseléd) zavaró hatás nélkül. Tegyük helyébe sápadt *úrnő*-t? Modern, gyökértelen, sablonos, papíréletű szó ez az *úrnő*, míg a *donna* a spanyol drámák hősnőinek érzelemdús képét idézi föl. Nem adnám oda B a b i t s-nak ezt a négy sorát a világ összes nyelvvédő könyveiért. Mert nem védi, de termeli a nyelvet, megtartja és örökkévalóvá kálapálja.

*

Tanulságos adatokat szolgáltat S z e m e r e Gyula dolgozata annak a tételnek igazolására is, hogy a költő, a „stilisztá”, mindig újít a nyelven, mindig valamennyire másképpen beszél, mint ahogyan a maradi nyelvvédők szeretnék. Új ember csak új idők új szavaival jöhet. Ha úgy beszél, ahogyan mások, akkor nincs mondanivalója, nem egyéniség: érdektelen verselő csupán... A d y ezzel a hősi pózzal tört be Nyugatról. Még az olyan halkszavú, spirituális költő is, mint B a b i t s, ezzel az *odi profanum vulgus* becsvágygal jelentkezik a dalmokversenyen:

Gyűlöllek, távol légy alacsony tömeg!
Ne rezzents nyelvet: hadd dalolok soha
nem hallott verseket ma, muzsák
papja, erős fiatal füleknek.

Csak egy pontban mutassunk rá A d y nyelvteremtő tehetségére. Azokra a szavakra, amiket ő maga gyártott, ösztönösen és nagyúrként: *nyarga*, *majdanta*, *nótaságos*, *éhedt*, *estelegve*, *ködbeszötte*n, *fölköntes*, *temeszt* (támaszt), stb. Csupa olyan szó, amittől ijedeznek a dilettáns nyelvvédők. A bizarr, új és a sablontól eltérő gondolkozás kifejezői ezek, az összetételekről nem is szólva, amelyek valóságos népvándorlást vittek bele az egyébként is könnyen párosodó magyar szavak világába. Minden új költői irány megteremti az új szópárokat a maga ízlése szerint. A barokk, a biedermeier szinte visszaélt ezzel a hol dinamikus, kifejezés-sűrítő, hol pedig érzelmesítő eszközzel. A d y nál ezek az új disszonanciák, a megszokott szópárosítástól eltérő összetételek, keltették az első csodálkozásokat. Ma már szinte elavult ez a sok *bánat-folt*, *csók-csárda*, *csók-palota*, *észme-barrikád*, *köd-guba*, amelyekben a December jár, a látási és hallási képzeteket összevegyítő *rözse-dal*, a bús *ember-fajta*, a rigászi *ember-sűrűs* vadon, amiket A d y helyes ösztönnel sohasem írt egybe,

hogy a két pólus — például: ember és sűrű — ne veszítsen erejéből. Könyvet lehetne írni erről.

A d y szimbolizmusa nem egyik pillanatról a másikra pattant ki a költő fejéből, hanem lassú fejlődés eredménye. Ezt a folyamatot érdemes lenne megvizsgálni. A századeleji magyar lélek legnagyobb átalakulási processzusa ez, a naturalizmusból a spirituális világszemlélet felé. Honnan keletkezett a *csodák* világa A d y nál? A Nap, mely régebben zsarnok király volt, a maga véres realitásában, „konkrét“ allegória, — egyszerre mint *kacagó csoda* hág az égre. Piros *csodák*, *csodás* illatok... A költő élete maga is *világ csodája*, de még nem jött el idője a *csodáknak*... Az egész magyar irodalom megtelt csodákkal. B a b i t s Vásár-án „új csodákat“ keres az ócska sátorban a kis székelő gyerek. T ó t h Árpádnak az erdő: örök, buja *csoda*. J u h á s z Gyula pedig a *csodálatos szavakról* énekel, amelyek békítanak és lázítanak.

Az új életforma A d y ban élt már bizonyára régen, de mégis vannak kiváltó mozzanatok. Ilyennek kell tekintenünk — bármily meglepően hangzik is — Á b r á n y i Emilt, akinek költészetével, egész emberi attitűdjével szemben A d y Endre lázadást jelent. De mégis, pályája elején, ott áll Ábrányi Emil, aki Ady első verskötetéhez meleg előszót írt, megérezve Adyban a tehetséget, bár nem sejtve, hogy mi lesz védecéből... Nem véletlen, hogy Ady vonzódott Ábrányihoz. Mert Ábrányi már tett egy lépést *új csodák* felé, mikor lefordította a *Cyrano-t*. R o s t a n d — századvégi francia neoromantikus, az új pátosz, a verses dráma hőse — sokat „mert“, amiből egy szikra is elég lehetett, hogy A d y fantáziája lángra gyúljon. A csillagjáró, groteszk és hősi, szentimentális és triviális Cyrano alakja nagy élménye volt az Ady-előtti, lágy lírai szirupokon tanuló nemzedéknek. A *gascognei legények*, a *gém lábú sasok*, a *csodalények* egy új világ sugallatát lobogtatták meg. Ködalakok, „regényesség“ és realitás határán mozgó álmódók, az elképzelt szépségek és a kiábrándító élet ellentéte: A d y nak egy egész ciklusa ezek körül a képzetek körül mozog. A ciklus elején áll a *Gémelek az Olimpusz alatt* című vers (Vér és arany), amelynek Cyrano-kapcsolataira — igaz, hogy negatív konklúzióval — már B e n e d e k Marcell utal Ady-breviáriumban (I. 241). De ami a *Cyrano*-ban csak hasonlat, merész szókép, annak a létezésében A d y már hisz. Mindjárt a *Gémelek* után következik a *Fölszállott a páva*, amelyben új magyar csodákat áhít Ady. A következő vers: *Mátyás diákja*. Élmény és kifejezés, élet és irodalom ellentétének problémája ez is, mint a versekkel másnak életet szerző Cyrano drámája. Utána következik: *Megáradt a Tisza*. Ebben a *gém* már szimbólummá lett. Belső finomság és durva realitás ellentéte az *Egy csúf rontás*. A költőben szűz borzongások, pompás szavak, finom, dalos titok... Cyrano is költő volt és ő is elmondhatta magáról, hogy *mégsem merek*. Az utána jövő vers (*Szent Margit*) hősnője rokona Roxane-nak. Semmi köze a keresztényi szenthez. Álomleány, dalos, törékeny. Halk fiút, asszonyos, kósza, könnyes trubadurt vár. Még az ezután következő vers is trubadurról szól. Itt valami mélyebb, irodalmi élmény lappang A d y nál. Nyelvélményen épül föl a *Cyrano* lelki problémája is. Ady pedig hol gascognei legény, hol Cyrano, hol Christián. Az irodalmiság, a kifejezés-keresés maga lesz költői és életbeli téma...

A kérdést e helyen nem zárhatjuk le. Csak utaljunk arra, amit Ady Lajos írt bátyjáról (1923, 50 és 59). A fiatal Ady csaknem egy egész nyáron át Byron *Don Juan*-ját olvassa, Ábrányi Emil mesteri fordításában, nem lankadó lelkesedéssel. Részleteket tud belőle könyv nélkül. Első verskötetéhez Ábrányitól kér előszót, 1899-ben. A befejezett költő is megmaradt „kis álmok örültjének” és embereszménye ugyanaz, mint a Cyranoé: „Voltam *trubadur*, voltam *bajnok*” (Sötét vizek partján.) Gém-lábú sasok, csodalények mind a ketten.

(Kolozsvár.)

Zolnai Béla.

HERMAN OTTÓ

Amenúyre megszoktuk, hogy egy-egy írónknak, költőnknek, jelesebb művésznek az életét tanulmányok, életrajzi monográfiák, bizalmas kortársi közlések hozzák közelebb az olvasóhoz és örökítsék meg (sokszor egy szobornak hamis pózában) a jövőre számára az alkotások mögött álló embert, annyira szokatlan, ha egy-egy tudós életének a részleteivel is megismerkedhetünk ilyen módon. A tudósnak élete is, munkája is elhárítja a közönséget, vagy tán úgy is mondhatjuk, hogy a nagyközönséghez alig jut el valami a tudós laboratóriumi, íróasztali munkájából, csak közhelyek, általánosságok. Csak legritkábban, egy-egy polémia hívja fel a figyelmet, rendszerint hálátlan formában, a tudósi munkára. Ha már munkájukról is alig tudni. még kevesebb válik közismertté életükből, holott küzdelmeivel, szenvedéseivel, a diadal és csapás törvényszerű fordulóival életük nem egyszer van olyan izgalmas és különös, zaklatott, vagy kibékítően harmónikus, mint a művészet, irodalom valamelyik nagy teremtőjének. De ez az élet s ez a munka egyedül a valóság jobb megismerésére, az igazság tisztább megértésére, mélyebb belátására irányul, aszkétikus fegyelmezettséggel, folytatja az elődök munkáját, igyekezőn jobban megérteni, amit azok kutattak, hogy majd így vegyék át tőle is a kutatás szerszámaina a tanítványok. Mesterek és tanítványok ilyen csendes, alázatos küzdelme a tudomány, ez teszi ki a különböző tudományok történetét is, érthető, hogy a szenczációkra éhes közvélemény alig fordul feléje.

Annál örövendesebb és meghatóbb, ha egy hűséges tanítvány állítja emléket mestere életének s munkásságának. A magyar tudomány története kevés ilyen művet ismer. A magyar néprajz azonban hivatkozhatik ilyen műre is: L a m b r e c h t Kálmán írta *Herman Ottóról*.

Igaz, ezt is meg kell mondanunk, hogy Herman Ottó élete merőben különbözött a megszokott, csendes tudósi élettől. Valósággal kínálkozott életrajzi témának. Nehéz, küzdelmek, autodidakta láz, szegénység, szenvedélyes politikai pályafutás, éles hírlapi viták, roppant termékenység egészen különböző tudományok területén és mindenekfölött egy szuggesztív, hódító egyéniség: mindezt ott munkál Herman Ottó élete és művei mögött. Valóban, érdemes megismerkednünk vele.

A mai magyar néprajz négykötetes tudományos összefoglalása, az első teljességre törekvő összefoglalás, első oldalán Herman Ottó emlékezetének hódol, egy egész tudós nemzedék munkásságát neki ajánlja.

Ebből a hódoló elismerésből, mely „a magyar tárgyi néprajz alapvető mesterének” nevezi Hermant, valósággal az tűnik ki, hogy ő volt Magyarországon egy új tudomány megindítója. Ha nem is ilyen jussal, de ugyancsak alapvető munkásságáért a magyar természettudomány is egyik alapvető mesterének tekinthetné, amint tekinti is, hiszen munkássága itt is döntő jelentőségű, monográfiái, tanulmányai, az általa szervezett *Ornitológiai Központ* mind arra mutatnak, hogy munkásságának tán a néprajznál is gazdagabb ágazata a természettudományos. Kicsinyesség lenne minden ilyen összehasonlító vita egy életmű előtt, melynek belső egysége, szerkesztési története fejlődése félreérthetetlen. Herman Ottó még a múlt század utolsó nagy polihisztorai közé tartozott. A legismertebb volt ezek között az öreg Brassai Sámuel, aki egyszerre foglalkozott szanszkrit nyelvészettel, általános filológiával, természettudományok különböző ágazataival, matematikával, kitűnő zenész is volt és élete végén összehasonlító irodalomtörténeti és folklorisztikai folyóiratot alapít Meltzl Hugóval. Ilyen volt Pulszky Ferenc, az archeológus, ilyen idősb Szily Kálmán, Herman Ottó mindvégig hűséges barátja és pártfogója nehéz ügyeiben, aki természettudós, mérnök volt s élete végén oly szenvedéllyel veti magát a nyelvészeti kutatásokba, hogy egyebek közt egyik legjelesebb szótárunkat, a *nyelvújítás szótárát* is neki köszönhetjük. Ez a kor még érezhetett valamit Európa diadalmas nagy pillanataiból, mikor még egy-egy lángelme magába foglalhatta az egész ismert világot, világképe egyetemes volt a szó igazi értelmében, mint Leonardo da Vincié s mint a legmagasabbrendűen minden bizonnyal Goethe életművében tükröződik egyszerre démonikusán s könyörtelen harmóniában mindaz, ami az európai műveltséget, humánumot jelenti.

A XIX. század természetesen már szerényebben s szegényebben valósíthatta meg csupán Leonardo és Goethe univerzalizmusát, kiesett a művészet és tudomány egysége, csak a polihisztori, a mindent-tudó igyekezet maradt meg. Herman Ottó e polihisztorok rendjébe tartozik s e mai, szakemberekre, részlettudományokra szabdalta világban, amit előír a munkamódszer és a kutatás ma már kivétel nélkül mindenkinek, ebben a mai világban már csodálattal, sőt némi megbocsájtó iróniával tekintünk a mindent-tudók rendjére. Könnyű aztán ma bizonyítani, hogy egynémely részletben tévedtek, hogy sokszor feltevéseik ingatag alapokra épültek. Igaz, ezek a tévedések tagadhatatlanok, viszont ma már néma ajkaik azt felelhetnék e vádra, hogy volt egységes látomásuk a világról, látták az egészet, polihisztori igyekvésük hálóbba igyekezett fogni a mindenséget a csillagok mozgástörvényeitől a szanszkrit hangváltozásokig, a madarak vonulási rendjétől kezdve a pásztorfaragásokig, — az egész mindenséget akarták megérteni s értelmezni is, egyszóval: volt filozófiájuk. Ez a fausti mohóság teszi az európai embert s ez ég még ma is minden igaz kutatásban, ha módszerei már csak a világ egy szűk kis területének felderítésére korlátozzák is.

Ennek a mohóságnak a lángja égett Herman Ottóban. Élete a felvidéki kisvároskából. Breznóbányáról indul el. Ott született 1835 júniusában, Herrmann Károly breznóbányai kamarai kirurgusnak a portáján. A felvidéki német fiúból, aki ifjúsága egyik döntő szakaszát rá-

adásul Bécsben tölti; tüzes magyar sovinszta lesz, K o s s u t h egyik legjelentősebb politikai párthíve, kihez majd minden évben ellátogat Turinba. Nevének két *r* és két *n* hangja közül egyet-egyet elhagy, hogy magyarul hangozzék. Az önkéntes és szenvedélyes asszimilációnak egyik legérdekesebb példája H e r m a n O t t ó, akit pedig ifjúságának nyomora s férfikorának nehéz esztendei nem vonzhattak volna a magyar élethez. Nem is holmi anyagias szempontok, hanem a lélek vágyódása és ragaszkodása tették magyarrá. Büszkéek lehetünk erre a vágyra és ragaszkodásra.

Édesapja maga is neves ornithológus volt s kapcsolatai voltak a madárvilág jeles külföldi tudósaival s a magyar P e t é n y i János Salámmal, kinek kis munkája oly döntően befolyásolja a fiatal Herman Ottó gondolkodását. A kis gyerek kalandozásai során megismerkedik a felvidéki erdők minden szépségével, már ekkor madarászodik, megtanulja a madártömést is. Egyik ilyen kalandozása során fázott meg annyira, hogy egészen a sükettségig fajuló nagyotthallást szerez betegségéből, ami nem kis mértékben lesz okozója gyanakvó és indulatos természetének. A család Ereznőbányáról Diósgyőrbe kerül s középiskolai tanulmányait a közeli Miskolcon kezdi meg. De nem fejezi be soha. A szabadságharc kitörése annyira fellelkesíti, hogy a tizenöt éves kislány egyik barátjával megszökik, s a tűzértséghez akar beállni ágyútisztogatónak. De a vézna, fiatal fiút hazaküldték, hiányzott az apai engedély is. A szabadságharc elvesztése után hallani sem akart az iskolába járásról, pedig a régebbi bizonyítványai mind jeles eredményekről tanuskodnak. Elhatározza, édesapjával egyetértésben, hogy mesterséget tanul. Először egy miskolci lakatoshoz kerül, majd ettől a durva embertől elmegy, s a korompai gépgyárba szegődik. Innen megy aztán Bécsbe, hogy a politechnikumra beiratkozzék s szakmai tudását elmélyítse.

Ekkor kezdődik meg számára a nehéz élet. Édesapja meghal s a nagyszámú család magára marad. Neki is ott kell hagynia a politechnikumot, nem tellik rá, helyette 1854 és 1856 között különböző bécsi cégek-nél szolgál géplakatosként. A későbbi tudósnak, politikusnak volt módja megismerkednie most és az elkövetkezendő években a sokszínű s ötleteiben kifogyhatatlan nyomorúsággal. De kitűnik már ekkor is elnyomhatatlan akaratereje, a szegényeknek ez a félelmes erőtartálékja, amely az asztalosinas M u n k á c s y Mihályt is a magosba vitte, amely a cselédsorban elmerült J á s z a i Mariból a nagy tragikát faragta. A koplaló bécsi géplakatos szabad idejében a császári udvari ügynevezett „Naturalienkabinett“-be jár el, hogy természettudományi ismereteit gyarapítsa. Itt ismerkedik meg Karl B r u n n e r von Wattenwyll-el, a rovtartan jeles osztrák kutatójával, aki megismerve a fiatal géplakatos rajztudását, vele illusztráltatja munkáit. Alighogy elmélyed munkája mellett, szenvedélyének tárgyában, a sors ismét újabb próbának veti alá. Azt hívé, hogy nagyot-hallása miatt alkalmatlan a katonaságra, nem is jelenik meg a köteles sorozáson. Ezt aztán a katonai hatóságok szökevényesség bűnének tekintették s büntetésül 1857-ben tizenkét évre sorozzák be. A nagyotthallását, ami majd halálát is okozza, szimulálásnak veszik. Szorgalmáért „csupán“ öt évvel szabadul egyik feljebbvalójának jóvoltából. Először Zólyomba vezénylik, majd az olasz-osztrák háború kitörésekor őt is a harctérre küldik.

Tudományunk szerencséjére ezredét másfelé vezénylik. Előbb Zárába, majd Fiuméba, ahol meglátja a tengert, nagy szerelmét. Partján hétszámra kóborolt s különféle csigák után kutatott. Ezután Raguzában töltött két évet s innen szabadul 1861 őszén. Először hazatér, madarászik a Bükk erdeiben, de ebből bizony meg nem élhetett s 1863-ban már Kőszegen keresi kenyerét — mint fotográfus. Itt ismerkedik meg Chernel Kálmánnal, a nagy madártani kutatónak édesapjával s ez az ismeretség nem kis mértékben járul hozzá tudásának bővítéséhez. Ebben a körben bátorodik fel, hogy pályázatát beadja a kolozsvári *Erdélyi Múzeum-Egylet* konzervátori állására, melyet Brassai Sámuel hirdetett és a saját zsebéből fizetett. Az állást Herman Ottó nyeri el.

Még nincs harminc éves, mikor Kolozsvárra jut. Kolozsvár szellemi élete ekkor is tündöklő, mint története során annyiszor. Itt van Mikó Imrének „udvara“, valóságos udvar: Herman emlékezései szerint a gróf felkelésekor ágyához gyülekezve beszélnek meg itt a politika, társadalom, irodalom kérdéseit. Itt él Brassai, Kriza János, a székely népköltészet országoshírű gyűjtője s nagyramenendő tudósok serege, Finály Henrik, Török Aurél, Szabó Károly. A kolozsvári *Magyar Polgár* szerkesztőségének tagja között van az előbbiektől mellett Mentovics Ferenc, a költő, Szilágyi Sándor, P. Szatmári Károly. A múzeum gyűléseire bejár a geryeszegi gróf, Teleki Domokos. S még sorolhatnók fel a neveket, a kolozsvári közélet, irodalom s tudomány kisebb-nagyobb csillagait. Ebbe a körbe került bele a fiatal Herman Ottó: kell-e jobb ösztökélő egy szellemileg friss, tanulni és teremteni vágyó férfinak?

Hét évig dolgozott itt. Kóborol, gyűjt a Mezőség vidékein s bár ekkor még csak a természettudós érdeklődésével, de már most is figyeli a nép életét s a néprajz felé vonzódása már ezekben az első cikkeiben is megfigyelhető, amint erre Lambrecht Kálmán figyelmeztet. Mondhatni, ezekben az években bontakozik ki egész egyénisége, hiszen Kolozsvár nem úgy fogadta, mint valami múzeumi madártörmőt, íélig-meddig altisztet, hanem nyomban bevették a társaságba. Ez is jellemző vonása lehet Kolozsvár szellemi magasrendűségének: az embert nézték, nem az állást, amit voltaképpen az öreg Brassai bácsi tartott fenn a saját zsebéből. Beleveti magát már itt a társas barátkozás csendesebb vitái mellett a politikai életbe, újságíróskodik, hogy szűkös keresetét kipótolja, valósággal képviselői korteskedést visz végbe. Politikai eszméihez fanatikusan ragaszkodik, még újságját is otthagyja, mikor az enged ellenzéki álláspontjából. Ő haláláig ellenzéki marad, Kossuth párthíve, Tisza Kálmán ellenfele. Természettudományi kutatásai már itt is sokirányúak, a rovartan, a pókok élete, a madarak természetrajza foglalkoztatja, de kirándulásain, vadászatain ezer más is leköti figyelmét. Az az ember, aki sohasem tud kizárólag eggyel foglalkozni. A kolozsvári életét végül nemcsak politikai makacssága keseríti el, hanem anyagi helyzete is annyira bizonytalan, hogy otthagyja a várost. Egy földbirtokos barátjánál húzódik meg s csak tudományának él, de türelmetlen természete nem tűri ezt az életmódot. Már arra gondol, hogy elfogadja régi bécsi mentorának ajánlatát, aki egy nagyobb mű megírására Bécsbe hívja, hogy utána egy tervbevett afrikai

expedícióra küldje el, Kamerunba. Ezt a tervét azonban megtudta a Természettudományi Társulat felvirágoztatója, Szily Kálmán, mindvégig hű barátja: neki köszönheti a magyar tudomány, hogy Herman Ottó a miénk maradt. A Természettudományi Társulatnál kivívta, hogy Herman egy nagyobb mű megírására megfelelő összeget kapjon. Ennek az engedélyezett 1600 forintnak köszönhetjük Hermant és első nagy művét, mely a magyarországi pókfaunáról szól.

Ezzel a művel emelkedik magosra Herman Ottó pályája s ezzel le is zárul mintegy életének romantikus korszaka. Nem mintha ezután már anyagi jólétben élhetett volna. Élete szinte házasságáig erős küzdelemben telt el s haláláig alig emelkedett ki a szerény polgári keretből. Kimaradván a képviselőségből, jóideig ismét nehéz gondokkal küzdött. Élete ezután is örök zajlás. Több cikluson át ellenzéki képviselő, szenvedélyes szónok. Országos ügyet a zömök, lengő szakállú Herman Ottó nélkül el sem képzelhetni, hirdeti a kiegyezés országában Kossuth igazát, nagy társasági életet él, szervez, külföldi utakat tesz, tudományos kongresszusok vezetője, elnöke, megalapítja az Ornitológiai Központot, résztvesz a *Néprajzi Társaság* megszervezésében, sőt annak rövid ideig legfontosabb személyisége. Immár nemcsak természettudományi, hanem néprajzi tanulmányokat is ír. Munkássága egyre hatalmasabb; könyveinek, cikkeinek csak felsorolása is harminc szótárszerűen szedett oldalt tölt be Lambrecht idézett könyvében. A nagy külföldi tudományos társaságok tagjaik közé választják. Az egyszerű lakatosinas, majd madártűmő, múzeumi segédőr így lesz a századforduló idején a magyar tudományosság szinte legjelentősebb alakja. 79 évet élt, ifjúkora kezdetén tört ki a szabadságharc s a balsejtelmekről gyötört aggastyán a világháború első telén halt meg, 1914 decemberében: a süket tudóst egy teherkocsi ütötte el a Múzeum-körút és a Kossuth Lajos-utca sarkán.

Herman Ottó munkásságában legjelentősebb a néprajzi. A magyarországi tárgyi néprajz alapjainak, módszereinek lefektetése s első rendszeres kidolgozása az övé. Nemcsak tevékeny részese a Néprajzi Társaság megalakulásának, s a Társaság folyóiratának, az *Ethnographia*-nak, hanem ő szervezi meg a milleniumi kiállítás magyar anyagát, a külföld előtt is ő jelenti az első nagy magyar néprajzi kutatót a *magyar halászatról* szóló alapvető jelentőségű két kötetes munkájával.

A néprajz felé szintén természettudományos érdeklődés vezet, ebből az érdeklődésből, a halakkal való foglalkozásából nőtt ki a néprajzi. Egy részletkérdés, egy halnév felderítésével kapcsolatban fordult a magyar halászelet felé. A magyar és összehasonlító néprajz tudományának ebben a korában, a hetvenes években, még természetes volt a néprajz és a természettudományok kapcsolata. A korai romantikus kezdetek, népköltészeti rajongások után ez a kor már a pozitívista és természettudományos (ahogy az angol név is mutatta: antropológiai) eszközökkel igyekezett megalapozni a néprajz tudományát. Legjelesebb német és angol néprajzi kutatók e korban mind természettudományos műveltségűek s módszerük is ilyen. Csak a századforduló s a mi korunk hozza a nagy változást s teszi szellemi és történeti tudománnyá a néprajzot. Herman még joggal hihette, hogy a néprajz kérdései megoldhatók a ter-

mészettudós módszereivel, bár éppen a legtermészettudományosabbnak tetsző témája, a magyar nép arcáról és jelleméről szóló, mutathatta e módszer csődjét előtte is.

Néprajzi munkásságát, ha eltekintünk kisebb cikkeitől és bírálataitól, három nagyobb kérdés foglalkoztatta. Az egyik az *ősfoglalkozások* köre (az elnevezés is tőle származik s a német tudomány átvette ezt a kifejezést), mint a halászat, a pásztorok élete, a pásztori faragó művészet, szókincs. A másik a *magyar ház* kialakulásának, morfológiájának és fejlődésrajzának kérdései s végül a már említett munkája, mely egyben vita-írat is volt: *A magyar nép arcza és jelleme*. Történeti értéke, indító szerepe mind a három körben kifejtett néprajzi munkásságának volt, számunkra ma mégis a legértékesebb és legmaradandóbb művei minden bizonynyal az ősfoglalkozások körébe vágó monográfiai és dolgozatai. A házról szóló munkásságát ma már inkább ellenfelének, Jankó Jánosnak bírálata alapján nézzük, a magyar nép antropológiájáról szóló zseniális, de rendszertelen műve fölött szintén elhaladt az idő. De a halászatról, a pásztoreletről, a pásztori fafaragó művészkedésekről, a pásztorok nyelvkincséről szóló munkálatai mindaddig értékesek s időtállóak maradnak, amíg valaki is műveli a magyar néprajzot. Ha az összehasonlításait, őskori és primitívekre vonatkozó analógiáit már nem mindenben érezzük helyesnek, annál értékesebb ma is a magyar anyaggyűjtése és feldolgozása. Hogy a magyar nép nyelve éppen nem szegény, azt Herman néprajzi munkálataiból is megtudhatjuk, hiszen az általa gyűjtött halászati műszavak felülháladják a kétezeret, nem is szólva a pásztori szókincsről, amelyben csak az ostor alkatrészeire több mint húsz szót tud népünk. Inkább az derült ki, hogy a nép nyelve végtelenül színes és gazdag. Néprajzi munkásságában ez volt az egyik nagy élménye, ami azt is mutatja, hogy a néprajznak nemcsak tárgyi, hanem szellemi vonatkozásai is érdekelték. Erre mutat különben a pásztori népművészet s egyáltalán a népi életformák iránti nagy érdeklődése is. Hiszen más módon a milleneumi kiállítás néprajzi részét sem tudta volna olyan elmélyedéssel és megjelenítő erővel rendezni. Néprajzi munkásságát éppenúgy a teljességre, az egész élet megjelenítésére való törekvés jellemezte, mint egyéb műveit, mint egész munkásságának belső szellemét.

Ezért fordulhatunk ma is tanulékony szívvel feléje. Nemcsak az utódok sokszor lélektelen hálálkodása, de a tanítványok termékeny alázata is hozzá fűz minden néprajzi kutatót. Népünk megismerésére ma is egyik legjobb mesterünk.

(Budapest)

Ortutay Gyula.

ERDÉLY

DÖBRENTAI GÁBOR LEVELEI GYULAI FRANCISKÁHOZ

Amikor a magyar irodalom atyja, Kazinczy Ferenc, 1817-ben Erdélyt bejárta, két fiatal íróra hívta fel kortársai figyelmét. Az egyik Bölöni Farkas Sándor volt, a néhány év múlva kiadott *Amerikai utazás* tudós szerzője, a másik Döbrentei Gábor, az 1814-ben megindított *Erdélyi Múzeum* szerkesztője.

Döbrentei Gábor Kazinczy erdélyi útjakor már nem volt kezdő író. Az *Erdélyi Múzeum* megindításával neve ismertté vált csaknem az egész magyar nyelvterületen. Az erdélyi irodalmi élet élére akkor került, amidőn a közművelődés régi munkásai ellankadtak, vagy eszményeikből kiábrándulva, visszavonultak. A napoleoni háborúk és az utánuk bekövetkező gazdasági válság hatása alatt, általános elkedvetlenedés lett urrá Erdélyben is. Döbrentei éppen ezekben a válságos években száll szembe a kételkedőkkel és csüggedőkkel és mutatja meg, hogy a legrosszabb körülmények között is lehet nemzeti műveltséget teremteni és terjeszteni. Az előző század gazdag örökségét, az akadémiai és múzeumi gondolatot felélesztve sikerrel harcol a századvég nagy íróinak álmaiért. A magyar nyelv és műveltség ügyének intézményesítésére törekszik. Ekkor, a XVIII. század végén és a XIX. század elején, az erdélyi és partiumi írók nagyrésze elhállgatott. Bessenyei György, a bihari remete, falusi magányába visszavonulva, a bécsi bálók emlékét idézi. Bárczy Sándor a politikai és társadalmi élet nagy harcaitól elfordulva, az alkimia titkainak megoldásától várja az emberiség örök kérdéseire adandó választ. Naláczy György ösi és Sipos életük alkonyán épp úgy a multat temetik, mint az az Aranka György, aki közel két évtizeden át állott az erdélyi magyar szellemi élet élén.

Ezekben a reménytelen években egy Dunántúlról jött lelkes fiatal ember, a Veszprém-megyei Nagyszöllősen 1786 december 1-én született Döbrentei Gábor állott az erdélyi magyar művelődési mozgalmak élére. Atyja evangélikus lelkész volt. Fiát előbb Pápán, később Sopronban neveltette. Ez utóbbi hely kiválóan alkalmas volt Döbrentei számára az irodalmi érdeklődés felkeltésére. Sopronban már a kilencvenes években néhány lelkes irodalom-barát, Kis Jánossal az élén, önképzőkört alakított. Ebbe az önképzőkörbe került be mint tag, később mint titkár Döbrentei. Első verseit is itt írja. Már kilencéves korában Baróti Szabó Dávid és Anyos Pál modorában ír. 1804-ben levelet intéz Kazinczyhoz és írói eszményéül választja. Kazinczy bátorító szavakat intéz hozzá „szereit hiven a jót, gyűlölni vesztig a gonoszt, a legjobb bére annak, hogy jót tettünk”. Kazinczy a görög és római irodalom tanulmányozására indítja Döbrenteit, épp úgy mint a fiatal Kölcseyt. Döbrentei meg is hallgatja a széphalmi vezér tanácsait, de érdeklődése nem tud sokáig egy irányban maradni. Sopron a Nyugat kapuja volt és ezen a kapun át állandóan új és új szellemi áramlatok jutnak el hozzá, amelyeknek hatása alól nem tudja kivonni magát. Bécs közelsége is vonzólag hat.

Alig húsz éves és már jóformán jellemének minden sajátosságában előttünk áll Döbrentei, az első magyar *literary-gentleman*. Minden

író és irodalombarátot megismert és mindenkitől szívesen fogad el tanácsot, de azért saját akaratát és célkitűzését nem rendeli alá másoknak. A magyar művelődés diplomatájának készült. Előtte Bessenyei, Aranka és Kazinczy példái állottak, de mielőtt tervei megvalósításához fogna, szeretné közlőrl megismerni a Nyugatot. Vágya csakhamar teljeseedik, a wittenbergi egyetemen alkalma nyílik az esztétikai tudományoktól kezdve, a modern nyelvekig, irodalmakig és a filozófiáig mindennel foglalkozni. A tudomány mellett nagyszerű bepillantást nyer a körülötte forogó világ nagy eseményeibe is. Külföldi tanulmányútja összeesik a napoleoni háborúkkal. Egyik háború a másikat követi és a béke nem más, mint készülődés egy új és nagyobb összecsapásra. A jénai ütközet után nagy élményben van része, mely végigkíséri egész életén: látja Napoleont és világotverő hadseregét. „A győzelmedmeskedő francia sereget — írja Kazinczy — ezelőtt is látni égtem és ime arra jött a dolog, hogy őket látnom kellett. Nem rohantak ugyan az Albis mellett fekvő Wittenbergába oly nagy dagálllyal, mint Jénába, Weimarba és Háléba; e három utolsó helyen még haragiuk lobogtában, nálunk már egy kevésbé nemes csillapodással jelentek meg. Még harmadnappal előbb burkusok mentek át Wittenbergán és azután a győztesek október 20-án bennünk elborítottak. 23-án Napoleonnak, Attila másának jövetelét hirdette 15.000 emberből álló testőrző serege a város piacán *Vive l'Empereur!* kiáltással. Láttam őt, láttam seregeit és magyar létemre örülnöm kellett szemlélésükben“.

Közben haza vágyik. Íróasztalán ott áll Kazinczy és Báróczi képe a távoli hazát jelképezve. Kazinczy már 1806-ban ezt írja róla Kis Jánosnak: „Szeretem ezt az embert, a szíve meleg, pedig ez nagy aján-déka az Égnek“. Hazajövet nevelői állást szerez számára.

Döbrentei a nyugati műveltség gazdag emlékeivel vonul vissza a világtól egy kis istenhátamögötti székely faluba. De ez a falu: Andrásfalva, nem jelent eltemetkezést számára. Innen akarja meghódítani író-társait és fellelkesíteni honfitársait az irodalom szeretetére. Nagy támasza gazdája: gróf Gyulai Ferencné, Kazinczy egykori szerelme, aki mindent elkövet tervei sikerének érdekében. Közben Döbrentei Erdély minden jelentős családjával ismeretséget köt. Eszményi nevelő. Pedagógiai könyveket ad ki, amelyek a magyar gyermeknevelési irodalom úttörő alkotásai közé tartoznak. Kolozsvárra költözve tanítványával és Wessely Miklóssal laknak együtt, akinek szellemi vezetését szintén reá bízzák. Tervei megvalósítására Kolozsvár, gazdag hagyományai révén, alkalmasnak látszott. Lapot akart indítani és társaságot óhajt létesíteni. Mindkét terve nehézségekbe ütközik. Meg kell küzdenie a közönnyel, a pénztelenséggel és a rosszakarattal egyaránt. De Döbrentei nem csügged el, s 1814 elején megindítja az *Erdélyi Múzeumot*. Műveltségszervező tevékenysége ezzel teljes sikert arat. Közel ezer előfizetőt sikerült összegyűjtenie és a lapot a legnehezebb időkben, négy éven át jelentette meg. Jóformán az egész magyar nyelvterületről akadtak írói és előfizetői a *Múzeumnak*. Döbrentei már az első számban mindent átölelő művelődési programot ad. Ebben a programban benne van a magyar és a külföldi irodalmak ismertetése, a nagy nemzetek történetének feldolgozása, ütle-

írárok kiadása, nyelvészeti, történeti, bölcseleti és neveléstudományi kérdések tárgyalása és végül harc a magyar nyelv és irodalom terjesztéséért. Elgondolásaiban egyetemes magyar irodalmi szempontok vezetnek. De alig indul el a lap, tanítványai felkérnek, hogy kísérje el őket Olaszországba, tanulmányútra. Így 1814-ben ismét útrakél Nyugat felé. A Dunántúlon át Horvátországba érnek, ahol Zágrábot tekintik meg. Innen Fiumén és Velenecén át a Como-tóhoz vezet útjuk, majd Észak-Olaszország megtekintése után ismét a Dunántúlon keresztül térnek haza. Útközben azonban nem mulasztják el meglátogatni Kisfaludy Sándort, Dukai Takács Juditot és Berzsenyi Dánielt. Lelkükben gazdag élményekkel térnek haza. Itthon Döbrentei újból a *Múzeum* ügyét próbálja előbbre vinni. Az ő érdeme annak a drámapályázatnak kiírása is, amely Katona Józsefet halhatatlan művének, a *Bánk bán*-nak megírására indította. Az utókor nagyon sokáig Döbrenteit hibáztatta a *Bánk bán* mellőzéséért. Ma már tudjuk, hogy Katona műve nem érkezett meg a bírálóbizottsághoz és így a Döbrenteit ért vád alaptalan.

1817-ben Kazinczy Erdélybe jött. A széphalmi vezért harminchárom napon át Döbrentei kalauzolta. Ez az út felejthetetlen élménye maradt Kazinczynak és Döbrenteinek egyaránt.

Sajnos, a Múzeumot 1818-ban Döbrentei kénytelen megszüntetni. A folyóirat halálának főoka, a közönyön kívül, a Pesten 1817-ben meginduló *Tudományos Gyűjtemény*. Tulajdonképpen Erdély és Pest versenyt jelentette az irodalmi élet irányításáért e két folyóirat. Ebben a versenyben Pest győzött. De Döbrentei most sem csügged el, új tervet sző, ezúttal Aranka Nyelvművelő Társaságát akarja felújítani. Főúri barátai ismét mellé állnak és az erdélyi magyar akadémia sorsa anyagilag már biztosítottak látszik. Sajnos, minden törekvése hiábavaló, mert az osztrák kormány nem hajlandó hozzájárulni az erdélyi magyar akadémia létesítéséhez. A legfelsőbb jóváhagyást nagyszerű összeköttetései ellenére sohasem nyeri el Döbrentei. A sikertelenség miatt szomorúan sóhajt fel: „O, vajon nem fárad-e ki e hazában a legbuzgóbb szorgalom és a legelragadottabb enthuziázmus is?” Erdély most már megszűnik előtte lehetőséget nyújtani tervei megvalósítására. Annyi kedves emlékü év után kénytelen itthagyni második otthonát.

Bécsbe megy, majd onnan Pestre költözik. Itt a harmincas években ismét az irodalmi élet harcaiba sodródik. A megalakuló Akadémia tagjává, majd titkárává választja és a pesti színházat is igazgatja. Élete utolsó éveiben visszavonulva él és 1849-ben hal meg.

Döbrentei igazi jelentősége irodalomszervező munkájában áll. Folyóiratot indít nemcsak a magyar nyelv, de elsősorban a magyar irodalmi ízlés fejlesztésére. Rövid időre bár, de lapja köré gyűjt e kor összes kiváló íróit. Kazinczyn kívül Berzsenyi, Kis János, Ungvárnémeti Tóth László, Sipos Pál és Naláczy József munkatársai az *Erdélyi Múzeumnak*. Döbrentei rámutat arra, hogy a nyelv, a színeszt és a tudomány ügyét csak nemzeti alapon és intézményesen lehet megoldani. Nagy érdeme, hogy az Aranka Györgytől felgyújtott lángot nem engedte kialudni. Az akadémiai és a múzeumi gondolat továbbvitelével pedig nagyban hozzájárult az Erdélyi Múzeum Egyesület meg-

valósulásához, s későbbi jelentőségéhez. Ugyancsak neki köszönhetjük, hogy a főrangú rétegekben fölébresztette a magyar műveltségért való adakozás kötelezettségének érzését. Minden tettével a magyar szellemiség ügyét szolgálta, s minden alkotásával a magyar hagyományok megtartását célozta. Egyéni hibái: a hiúság, az irodalmi vezérségre való törekvés és a kritikai érzék hiányossága, eltörpülnek életének gazdag, értékes eredményei mellett. Elfelejtett egyéniségét és multba vesző emlékét idézve, egyúttal az Erdélyi Múzeum-Egyesület szellemi előkészítésébe óhajtottunk bevilágítani. A nemzeti élet szervezésében a tudományosság az intellektuális gerinc, amelytől függ a nemzet szellemi életének fennmaradása. Erdély nagy tudósai mindig a műveltség történeti folytonosságáért harcoltak. Egyéni tragédiáik nem csüggesztőleg, de bátorítólag hatottak az utókor műveltségsszervezőire. Döbrentei Gábor érdeme éppen az, hogy a magyar művelődésnek ezt a folytonosságát, amelyért előtte olyan sokan, hol sikeresen, hol sikertelenül harcoltak, nem hagyta megszakadni. Az elődeitől átvett eszméket tovább adta azoknak, akik később a magyar műveltség intézményesítésének ügyét véghez vitték. A magyar szellemiség harcosa volt és aki e szellemnek tisztelője, annak tisztelettel kell kiejtenie Döbrentei Gábor nevét.

*

Az alább közölt leveleket Döbrentei Gábor 1843 január 9-ike és 1848 február 21-ike között írta gróf Wass Györgynéhez, született Gyulai Franciska grófnőhöz, egykori tanítványához. Gróf Wass Györgyné korának egyik legkiválóbb erdélyi magyar asszonya volt. Köváry László szerint (*A milleneum századában Erdélyben kihalt főúri családok s visszaemlékezés végső sarjaik szereplésére*, Kolozsvár, 1901. 36) „Döbrentei gróf Wass Györgynében oly honleányt nevelt, kinek kezdeményezésére a főúri asszonyok megalapították a kolozsvári hosszasan virágzó női olvasókört, nagybecsű könyvtárral, különös tekintettel a magyar irodalomra“. Döbrentei leveleiben nemcsak erre a kiváló magyar asszonyra vonatkozólag találunk értékes adatokat, hanem testvérére Gyulai Lajosra, a kitűnő erdélyi naplőíróra is. A Döbrentei által sikerre vitt erdélyi kutúrimozgalmak középpontja a Gyulai-család kolozsvári háza volt. Az Erdélyből Pestre került Döbrentei mindig hálásan gondolt vissza tanítványaira és velük évtizedek múlva is levelezésben állott. Őket értesítette irodalmi terveiről és bennük lelkes támogatót kapott. Az itt közölt leveleket valamikor Tolnai Vilmos pécsi egyetemi tanár adta át Zolnai Béla jelenleg kolozsvári egyetemi tanárnak, akinek azok jelenleg is tulajdonában vannak.

1.

Buda, januar 9^d 1843.

Méltóságos Grófné,

Boldog új esztendő! Kegyednek, tisztelt Barátném; igen igen szivemből ömled ki ez ohajtásom, annyira, hogy már egy hét óta feddegetem naponként magamat, miért nem tevék minden egyebet félre, míg Nagyságodhoz meg nem írák kívánságomat, noha Lajos barátunkhoz küldött válaszómban szíves emlékezetemet nyilatkoztattam.

Nem sokára fogok ugyan megint írni, mert példányt küldök külön Kegyed számára is Berzsényi összes műveiből, melyek nyomtatását 1842 végével befejeztem, de talán későbbben indíthatom bé, télen alkalmatosság bajosabb találása miatt, 's addig Nagysádtól is lehet számomra nálam néhány sora, ha szemei engedendik. Sehol örömebb nem szeretnék most lenni, mint Kegyed és három testvére körül s Nénjük gróf Bethlen Ádámné társaságában. Igen igen sokat dolgoztam 1842nek folytatában, és megint elkomolyodtam, mit az ésszel munkálkodás hoz magával, oly vágyam van hát a pihenésre. És Kegyetek szívélye barátsága kegyessége bizonyosan kimosolyogtatna belőlem némi jó kedvet. Egy egész hónapot ohajtának lenni együtt Nagysádtokkal! de, felolvada minden eddigi fagy, itt langy- nedves hideg idő jár, a télnek csufja, s a Magyarországon eltörlött vendég előfogad az utazgatást nagyon elakasztotta. Így hát a pihenést csak itt kell kísértenem, még pedig csupán Buda városában mert Pestre menni csónakon restellek, meg mintha félnék is, mióta a lipsziai *allgemeine Zeitung*ban az 1841 beli, 16 Dunába holt között magamat is olvastam. Azonban, meglehet hogy lekaczagom ezért magamat s majd egyszer csak megjelenek Pesten látogatóban. Természet szerint hogy neki mennék veszélynek is mihelyt hivatal küldene, baráti kötelesség kívánná, mert ezen menés nem menés közötti ingatagságom, csak a csónakon *sétalgatásra** nézve támada.

Mondja Nagysád kérem, gróf Bethlen Ádámnénál kézcsókolósomat 's boldog új esztendei kívánságomat. Ő Nagyságának hasonlóképen megyen tölem Berzsényiből tiszteletpéldány. S be örvendek, hogy egyikét sorban Iránta hálámat bizonyíthatom, ott azon lapon, hol, mellyen elbeszélem, hogy Berzsényi *Melankoliáját* kölpra vésette egykor bonyhai kertje grottájában. Horváth Lazi, megindítá új divat lapját *Honderü és Pesti Salon* czimmel, Pesten, azt Nagyságtok mint magyar szívé olvasónék tudni fogják. Csinosan s lelkesen lépett elé a kis Lazi, remélhetné is Olvasóinak nagynagy számra területét és így homlokának hónapok derülését. Ma küldé nekem 14dikén, mert közbejött hivatalos dolgaim miatt, e sorok folytatása maig marada, 2d. számát, elég változatosságával az efféle tűnő olvasmánynak, melly csak kedvesen tűnjék. Belőle pillantám ki a mostani *Page* ténék¹ ironéva lettségét. Holnapra 400 costum maszkbol álló díszmenetet hirdet a pesti redout teremben, melly Mátyás királynak Csehországból Buda várába érkezettét ábrázolja. De én csak a budai bállokba tekintést fogom tenni, miként tegnap előtt este a redouteban megkezdém. Uraságoknál csak gr Festicznél és a Hadkormányzónál B Lederernél lesznek bállok, a főhg Nádor fellagya velek, gr Keglevich a tárnok, beteg felesége miatt nem ad. Még hid álltával gróf Brunszvikné² voltam egy estezen hol gr Kendeffy néval beszéltem, s gróf Csáky néval, kit bajából dr Pólya³ ki fog menteni.

Nagysádnak szíve gyermekeit szívesen idvezlem, s vagyok Nagysádnak szíves nem muló tisztelettel

barátja
Döbrentei Gábor

* Aláhúzva az eredetiben.

.2

Buda, Febr. 18^d 1843.

Tisztelt Barátném,

Lajos barátunk febr. 9dikéről, Martiusban Mnémetibe szándékozását ír, így hát Nagysádhoz czimezém Berzsényi példányaiból e következőket:

Gr Bethlen Ádámné számára	1.
Frimont Péternének	1
Lajos barátunknak folytatás	1
Gr Kun Lászlónének	1

És természet szerint Kegyednek 1, kinek egyszersmind zöld levpapírosat is küldök egy nyalábkát, Méltóztassék tudomra adni, melyik színü jobb, a haragosabb zöld e vagy a szelidebb. És itt ne szóljon szíve szerint, mert akkor ez illyent a szelidebbet választja, hanem beszétesen nyájas szemécskéivel, s'ha bár nem haragosak, hadd intsek azt, midőn nekik az arra nézés esnék kémélőbben. Osztán, kedves Grófné, még van példány a csomóban Szilágyi Miklós⁴ Orvos drnak 1 Borszáken mutatott orvosi barátságaiért

Méhes Sámuel professzornak⁵ 1 azért, hogy az *Erdélyi Híradó*ban jelentesse a munka kijöttét, mert Erdélyben is vevőre ugyan volna szükségem, mivel a csinos nyomtatás és minden költség, 2000 pengő forintig ment miből még csak 480 ftot fizethettem le, s ohajtom hogy a többi mind a vevők térítsék meg, nem drágálván az 5 pengő forinton adást. Sziveskedjék Nagysád, tehát az egyegy példánynak Prof Méhes és Szilágyihoz legényével küldetésben. Az egész nyaláb pedig ment Liedemann pesti szállító által, kihez Emich⁶ egyik pesti könyv-árusom tegnap küldötte, Kolozsvárra Steinhoz,⁷ méltóztassék annál tudakozódtatni. Kérésem könyörgésem halmaza pedig még azzal is nő, hogy Kegyed Nénjének gr Bethlen Ádámnének igen okosan szépen csinosan, mibe nincs mit utasitanom, mert tisztábban viszi arra szíve, mint én tenni tudnám, ejtse értésére, a mi felőle a 253—254 lapon áll. Különös szerencse nekem, hogy még a' grófné él, midőn sorom jöhetne köszönéttel szólalom Róla. Az illy kis festmények 100 év mulva még érdekesebbek. Hasonló meleg emlékezettel jegyzém fel Nagysád édes Anyját a 101^d lapon, szolván másutt is felőle. Átaljában felrakosgattam holmit, hogy magunk saját köreiről is tudjon az utóvilág, mi, olly figyelembe ragadó lehet, mint azon apróbb vonások miket a francziánál s angolnál és a hellen hajdani világ-ból találunk. A négy testvérrel iejledezett barátságomnak máskor ohajtanám jelét hagyni; halálom utánra.

Be örömeosebbsen vittem volna be ezen példányokat magam, de higye meg Nagysád, lehetetlen volt szívemet követnem. Édes hívása, utóbbi becses levelében, ugy mentetett, indított volna! Minden katonát, tisztet, kik hozzám hivatalosan jöttek, megkérdeztem, milyen az ut? Borzadva mondák rettenetesnek. Mert a langy idő a mult őszi nagy sarakat még mélyebbé tette. S elhuzódik ez már Martiusban is így, a közbejövő esőzet miatt, Aprilisben pedig már adószámolati dolgaimhoz kell készülnöm.

mellyek kezdete minden évben Majus 1sője, befejezése pedig junius 20—24dike. Akkor Egerbe megyek az ottani hévizben feredni és Parádra, úgy fognék onnan Zarandnak. Csak intézkedhetném s fuvatkodnék az ut, két kézt mennék Martiusban is, hanem akkor meg Lajos barátunk megyen Mnémetibe, miként ír. Egyszóval igen vonzódom szavamat is tartanom a szivélyes hívást követnem, csak rés nyiljék. Tizenkettedik évében járó unokaöcsémet Istvánt még magam sem ismerem, s alig vihetném még magammal ámbár Kegyed látni ohajtja. A gyerek rajzolósi talentoma iskolai bizonyítványában, igen is pártfogásomat parancsolja, s tenni fogom, a mennyiben telik. De menetelem most mind bizonytalan lévén, Nagysád csak eresztgesse hozzám szivének rendeit, azok nekem lélekvidítóim. Utolsó levelét egyhétig találám, mindig felső köntösöm zsebében hordozni, hogy a szabadon magányos, sétálttomban is el el olvassam. És miként vágyom Kegyed arczképét is úgy látnom naponként szobámban, miként Lajos barátunké daguerrotypban mindig íróasztalomon van épen most is reá pillanték, ténta vettekor tollamba. Üljön Nagysád kérem számomra *S z a t m á r i n a k*⁸ vagy *S i m ó n a k*⁹ az első, egy lábnyi szélességben igen szép festményét mutatá nekem. És engedje nekem ízetnem a képirót, vagy, a hogy tetszik, csak remek legyen a festés. Mikor lélekben Fanny grófnéra folyvást rá rá pillant tisztelettel

barátja Döbrentei Gábor

Nagysád gyermekein áldásom.

3.

Buda, aprilis 8^a 1843.

Tisztelt Barátném,

„Pour Vos jolies mains“ küldök egy szelet szappant, mellyet *U j f a l v y* Samuel régi becses barátom fog Nagysádnak átaladni. A mint meglátám e napokban Pesten Zmáli nevű magyar illatárus új boltja árutárában kitéve, azonnal Nagysád jutott eszembe, s feltevém magamban első jó alkalommal melly Kolosvárra tudtommal megyen, egy szeletkével kedveskednem. Gondolnám nemcsak boritéka leszen nyájaskodó, hanem belől is igazán gyengéd.

S a mint vele mosogatni fogja Nagysád „a szép kezét“ úgy-e bár azt fogja mondani, írjunk hát egy-két sort a szép kézzel budapesti barátunknak és nyilakoztassuk ki *egyenesen*, hogy *B e r z s e n y i* költelmeit barátsággal vettük- olvastuk ugyan, hanem a miket Kiadójuk, eleikbe és utánuk majd meg levelezésben írkál, azt elhagyhatta volna. Híjába dicsérte őt a *Honderü*, *Pesti hírlap*, *Világ*, *Nemzeti ujság*, *Hirnök*, *Jelenkor*, *Pesther Tageblatt*, *Ungar*, igaza csak az *Erdélyi Híradóban* *K r i z b a y* Miklósnak és *K e m é n y* Zsigónak van,

Elmarada ohajtásom teljesedte, Nagysádtokkal egy hónapot tölthetnem! A lelkem fájdul meg belé, mert az a hírnév dicsőség magában csak, hiú pára, barátság-szeretet a perennáló virágok.

Légszintébb kebel tiszteletével
Nagysád

barátja
Döbrentei Gábor

4.

Eger, aug. 7d. 1843.

Legédesb felébredést az én keblem becsülte Barátnémnak, Mert Nagysád most reggeli 6 órakor mikor e sóraimnak ülök, még alszik, azért indul ez ohajtással meg írásom. Én e mult éjjel Kegyed néhai édes Anyjával álmodtam, ülék vele Andrásfalván, nappalijában, s úgy beszélgeték mintha már Budáról tértem volna tisztelő látogatására, s a grófné legkedvesebb vidámságában tréfált velem, szokásaként, nagy szép szeme, virito arcza olly kecsesen nyájas volt, minő még 1808b midőn Kegyed még mint gyermek bujkált játszva mellettem. A grófné majd eltűnt, s én, még álmomban, az udvaron érzém magamat hol az épületet fedél nélküli rozszant látám s azon bámultam, hogy tudnánk mi abban lakni, felébredtem most, s Kegyed mosolyodék el rám, jó grófné, a mi nekem igen igen jól esett, mert nem tudom hogy', e helyen itt nagyon borult vagyok, szeretnék innen minél előbb szabadulhatni.

Az a vidámitó mosolygás, azt tetette fel velem az álmom, eltűntével 3 órakor, hogy amint kelni fogok, Fanny grófnéhez kis levélbeszédecskét tartok, s im itt szolítgatom betűimmal. Be előzné itten borulgatásaimat ha érzni tudnám hogy a mint budai lakásomba lépek, legelső pillantásom Kegyed képére eshetik. Ujítom kérésemet, üljön Nagysád S i m ónak vagy S z a t m á r nyak vagy aki legszebb festvényel gyönyörködtet. Lajos barátunké mindig íróasztalomon komolykodik reám, mert a daguerrotype egészen ollyanná süti az arcot, minő most az enyém lehet. Ez a feredő teszi-e azt bennem, alig tudom. De bizonyosan az is, hogy első feltétem, innen MNémetibe vágnom volt keresztül a puszták világán oda, hol élet világát leltem volna. S most e tiszta magyar népű városból majd megint, sehonnaiakból öszszekerekedett elegy nép közé fanyalodom, egy-hét mulva innen Erdőkövesdre B. O r c z yhoz, onnan pedig Szikrára gr T e l e k i László urhoz szándékozván venni utamat.

Kegyedet, jó grófné, nem terhelem e B e r z s e n y i ből már beküldött 10 példánynak csinnyán eladásával. Ha, nem, úgy még tizet küldök. S Lajost is 20nak elszerzésével akarom meg nyomorítani, mert ez legyen bosszu az elferdült eszü és keblü K r i z b a i n. Eresszük poklának, tisztelt barátném, ne kívánja Nagysád hogy íranta nemes elengedéssel legyek. Illyent csak nagylelkű ellenség érdemel.

Most feredőbe. Hét felé lön az óra. Ezer jót. Legszivesebb tisztelettel barátkozik

Döbrentei Gábor

5.

Budán, October 27^d 1843.

Tisztelt Barátném,

Tegnap reggel 7 órakor indult meg a pesti gőzhajó Lajosunkkal fel Posonba, szerencse kívánásommal, de azon fakadt aggályommal is. hogy bár feleséget is vitt volna már Erdélyből, hozva, utazni magával. Mert neki a nélkül enyészni el, családi tekintetben nagy hiány.

Február végével tér vissza, miként mondá, s én tanakodám vele, ha társaságában mehetnék-e be Kolosvárra, hal Martzius Aprilis hónapban Nagyságtok még együtt lesznek, s onnan megint egyenesen jöhetnék vissza. Hanem, hogyan? az volna kérdés, mert a gyorskocsival ő sem tanácsolja, hanem azt mondók, ha nem jó e ki valamelly Ismerősöm épen tavasszal?

Ebből látja Kegyed, hogy szivemen van az Együttlét vágya, s már a magam szemrehányásaitól is félnék ha 1844 tejesedését nem érezhetném.

Nagyon köszönöm Nagysádnak s Berzsényiből tíz példány elszerzése magára kész vállalását s az érettek javára 50 pengő forintnak már kezemhez is küldését. Irántam ezzel igaz barátságát is bizonyítja, s a nemzeti ügy terjesztéséhez nemes buzgalmiát, mert Berzsényi munkái terjesztésével az is mind inkább szélesedik. Kegyednek igen jó módja van, ez ama Hölgynek, urnak egy egy példát csinosan ajánlani, úgy hogy lekötelve fogja magát érezni a példány megtartására és menekhetlenül kifizetésére. Mivel azonban ez egy kis bajjal is jár, mind addig nem terhelem Kegyedet újabb 10 példánnyal, míg azt nem írja: rajta megint, van ismét 10 nem menekhető, kik között azokért pénzükért, kioszthatom.

De mellképe festéséről semmit sem ír Nagysád. Szerény Fanni Magában édesen andalgó lélek. Tudja mit? miképen egyezzünk. Cserébe kapjam azt beutazásomért. És osztán a más két nővérét is, mert Lajosé már rég író asztalomon nézeget ráni.

Gyakran beszélek itt Kegyedről Teleki Blankával, mert látom Nagysád iránti barátságát. Osztán közben közben boszantottam eddig férhez menetelre unszólásommal, meg nem mondván azonban még eddig neki azt, hogy én Gr Gyulai Lajosnévá akarnám tenni, Lajost pedig Blankához szándékozám vezetni, midőn Barabást épen azon háznál látogattuk meg, mellyben Blanka néniével gr Brunsvik Terézszel lakik. De Lajos átalott jőni, mert mondá, nem volt még vele ép oly sokszor. — Midőn itt Degrandónéval,¹⁰ közelebb megismerkedném nyáron, eszembe jutá Kegyed s azt mondtam, be jó tapintata volt gr Wassnénak. Emmát Lajosévá tenni akarátával. Ah! bé lelkes, szép hölgy az az Emma is.

Gr Teleki Lászlóné, ki Kegyedet hasonlóképen sokszor szívesen említi; ugyan veszedelmesen vala beteg, de már naponként jobban van. Végezhetem e leveletem csak 28dikán, s írhatom, hogy tegnapi estémet 6 1/2 órától 9 czig otthon töltvén, igen vidáman elbeszélgetett, mit Kegyed Gusztinak vagy a Gubernátornak megmondhat.

Az Isten megáldja Kegyedet ha e soraimat nem hagyja olly sokáig válasz nélkül, miként az egrí ferdőből irtat. Én onnan Kegyednek, sohá sem írok ezután, mert kedvetlen jóslata van, s a mi azt illeti, hogy megvalljam, azért sem írok, mert oda feredni ezután sohá sem megyek. Nekem belől még mind paráznak, kívül hideg feredő teszem csak jót. Kedves leányain áldásom, Kegyeden Istenemé, részemről szereteteim, s tiszteleteim. És csupa barátság Kegyedhez

Döbröntei Gábor.

6.

Budavára, novemb. 28^d 1843.

Tisztelt Barátném,

Innen hivatalos ügyszobámból néhány sort megint, nem várva hogy előbb Kegyed választát kellene vennem, mert hiszen köztünk, ebben nem áll a társalgási egyezmény. Időm leve épen, míg a Jász és Kun kerületek küldöttsége hozzám beáll, s egy kicsig beszélgetni vágyom Nagysáddal. Irni akarék már gr Teleki Blanka¹¹ által, midőn a mult Csütörtökön nov. 23^d. Kolosvárra indult, hanem akkor Arad vármegyével folyának hivatalos dolgain. Blanka, ha tegnap meg nem érkezett még, Nagysáddal leszen úgy hiszem, ma s megmondja tiszteletemet, melyet rá bízam, mert Kegyedhez igen szives vonzalmait több ízben tapasztaltam. Mikor pedig ő már Kendilónán pihenget mert arra, a mostani rossz ut végezte után ugyan szüksége lesz, akkor mondja meg e levelém Nagysádnak, hogy minap közlött tervemmel felhagyok, nem hiszem ugymint hogy Lajos barátunkat Blankával összeházashatnók. Miért? Mert egyik sem járna a másik után midőn már együtt élnének, pedig Lajosnak olly lelkes szívélyes nő kellene, a ki nyájaskodó igézzel kimelegitené belőle nemes kényeit, meg el nem fáradna az enyelgés folytatásában, és Blankát meg csak olyan férje vonzaná mindig arany kapcsaival, ki tiszta körü szabad érzelmeinek követhetéseit engedné, s az ő akarataihoz simulgatna, midőn osztán, a férj kényes nyájas bánása módjával Blanka még is önként hajlanék. Így ismerém meg őt, vele több ízben létem alatt, s ángya gróf Brunsszvik Théréz, kivel e jellemzést tegnap előtt este közlém, igen helyeseltette felfogásomat. S rendes, különben egészen méltók volnának egymásra, s külön előttem mindenik igen becses. Azonban, ha a Végzet úgy akarná, legyen, csak hogy én nem merném tovább készíttetni a tervet, mert átaljában nem szeretem a csak rábeszéléssel össze görcsösített házasságot. Elég a ki mutató, az egybe hozás, azután saját választás legyen, csak az viszen boldogságra. Hanem elszomorodom, hogyha Lajosnak, olyan magam forma agglegénységben maradására gondolok.

Blanka itt, az úgy nevezett nagy körben épen nem volt az ő lelkülete egészen tudomány, művészség, nagy eszmék, országos tárgyak. Estenként nála találám Heuflert, József főhg tanítóját, ki a Magyar hisztóriát üzi, Ferenczyt¹² a szobrászt. Kis Ferenczet a régi pénzek győjtőjét, Fridvalszyt¹³ a fűvészt és föld isme tan gyakorlóbját. Gyarmati¹⁴ egy ferde eszü cath. pap, csak rá akarná magát tolni, minekutána előbb valami régi metszet ujra levétetésével bizta meg, de attól Blanka irtózott, vagy ha nem, én hagytam volna el társaságát. Hanem Blanka nem becsülhet, nem tiszta felfogásu, s nem egészen tiszta érzésü lelket, mint Kegyed, az én kedves tisztelt Barátném sem.

Lajosnak Bécsből vettem levelét, e hónap első hetéről, melyben már uti levelének kezében létét írja, s így, megindulását, miként másoktól halom, Páris felé. Csak szerencsésen térjen vissza szándoka szerint a jövő Martziusban.

Hogy viseli magát öreg bátyánk a tél, Kolosvárnak városában? Itt megint levetette bundáját, s engedi, hogy én budaparti lakos, a hidon még

átjárhassak Pestre minden esie, melyek közül egyet egyet igen örömet elöltögetek gr Teleki Lászlónénál, miként ő maga mondá: Közös barát-nénknál. Egészsége most jobb, s meg se haljon az Istenért, mert akkor oda vagyok! Ugy szeretem becsülön tisztelem azt a lelkes derék Magyar hölgyet. És bizony Fanni grófnét, nem kevésbé, s be fáj, hogy téli esténként ő hozzá be nem köszönthet

igazi barátja:

Döbrentei Gábor

7.

Buda, Febr. 25^d. 1844.

Igen tisztelt Barátném,

Akarja-e fájdalmamat elfuni? „Igen“. Irjon tehát legalább néhány sort mert hallgatásán van fájdalmam. Van-e kedve, fel is vidítani? „Az is van“. Eressze hát sorait hosszabb terjedelemre, s képzelmemben nyájas alakok fognak lengeni.

De hogy is lön ez elhallgatás! Fanny grófnétol, kinek levele nekem színméz. Sok szerencsészet ért, királyi Tanácsossá neveztetésemre, mi engem meglepett, Nagyságtok főkörmányozójaé is, pedig igen kedves, Kegyed fel sem veszi? Azt gondolja, az engem el nem szédít, tökéletesen ismer, de örömem még is van rajta, s Nagysád abban nem osztozik. Lásza meg az ember, mondja Kegyed, miféle szende szemrehányásokkal van az én budaim! Biz ugy, ugy! És ebből látja a kolosvári grófné, a duna-parti lakosnak baráti vonzalmait.

Már én nem türhetem tovább a hallgatást. Kérni is akarom Nagysádot, méltóztassék megmondani gr. Degenfeldnének, hogy az ineg kedves bátyjának a kormányzónak jelentse, mennyire aggódom betegségén, mely minden nap bánattal futja meg elmémet. Bár hamar jó hirt kapnék, s legyen Nagysád kérem kérem megírója, miképen van. Oly szívesen hívott engem maga szállására, ha ez évben Kolosvárra mennék, hová igazán is feltételem utaznom, még pedig most Mártius végén, midőn Nagyságtok is mind együtt vannak ott, mert Lajos is csak megjő addig, noha nem ír Rómából mult héten vett levelében. Csak az ut idő kedvezzen, mert április 29e meg itt *kell* lennem hivatalosan, s ha áprilisnak csak közepén mehetnék, midőn már szárazabb idő jár, inkább nem is mennék már. mivel mulatásom csak 5—6 napra terjedhetne, én pedig Nagyságtok között megint jó kedvbe akarok jöni, vagy két hét folytában.

Tisztelem fejenkint, kik Nagysád családi körének kedvesei.

Volt-e már Kegyeddal, gróf Teleki Blanka, vagy mindig csak Lónán van?

Magamat ajálván, a legszivesebb képek között vagyok Nagysád

barátja:

Döbrentei Gábor

8.

Buda, tavasz hó 13^d 1844.

Tisztelt Barátném,

Tegnap irt levelem szerint itt küldök levelpapirosat; a feketeszegélyűt ossza fel Nagysád Lotti és Constanca között, azon kívánsággal, hogy Nénjük gyássa után, igen későre kelljen megint hasonlót elvénniek. És e végre tevém ide Kegyed számára a zöldet, valamint ezen gyapottast, mint ujjabb divatut, minőt én most leginkább szeretek. Nagyon postára is való.

Gr Teleki Blanka ugyan eddig Hosszúfaluban lesz már, atyjánál, miként tegnap este értettem Theréz nénjénél. Mindazonáltal Nagysádnak leszen alkalma Lónára kiküldeni e csomót, honnan utána eresztik.

Horvát István⁴⁵ munkája van benne „Über Croatien als eine durch Unterjochung erworbene ungarische Provinz und des Königreichs Ungarn wirklichen Theil. Aus dem Ungarischen übersetzt“, Sógor uraimék számára látniok, hogy a Magyarországinak igaza van, nemzeti nyelvét Horvátországban is hivatalossá tenni akarásában.

Kegyed, szemei kémeléséből nem fogná talán olvasni; ha pedig felolvastatni akarná, akkor méltóztassék felbontani, s újra lepecsételve mozditatni tovább. Igaz, tegnap is eszemben iörgött, élne Kegyed valami szemóvószerral, mert utolsó levelén csak nem könyre fakadtam, midőn elborulását abból észre vevém.

Isten Kegyeddal, igen tisztelt barátném.

Szives barátja:

Döbrentei Gábor

9.

Buda, április 12d. 1844.

Igen kedves Barátném,

A mint Lajosunkhoz válaszat végzém, most Páris felé járt figyelmemet fordítom Kegyedhez. Tehát Nyugotrol Keletnek, jobb is kelni járni, mint nyugonni.

Lajos levele hozzám április 3dikáról, 11dikén érkezett, hát ez enyém eljut e Kolosvárra 8 napig. Ugy e bár megfordult világ van nyugoton és keleten. Nyugoton hamar forog ember, elme, posta; keleten vándorog.

Lajosnak sieték megírni Nénje s az én Pártfogóném halálát. Nagysád keze irásával vagy Minkájaéval czimezve jött hozzám 9dikén a Szomorujelentés, mi, azért ráza meg, mert hívéim még tisztelhetnem ez évben, de, ime, mondtam, csakugy tehettem volna ezt, ha feltétemhez képest a mult Martius 21dikén indulok Kolosvárra, hanem az ember életét mindig véletlenség cikázza keresztül. Mondja Kegyed kérem gr Bethlen Ádámnak részvevő tiszteletemet. Gyakran feszesen volt ez Anya és fiu egymás iránt, de Ádám hü természeti érzelme bizonyosan felriadoza most; a válás mindig sirszaggató, akár mikor esik, a tapadozó meleg lelken.

Maradozunk egymástol, kedves jó barátném, — én nem tartozom családukhoz — de mint ahhoz füződött hiv barátjukon, most rajtam a sor.

Addig hát bár gyakran lehetnénk együtt, bár ne kellene egymást csak hitegető képzelmeinkben látnunk, miként Kegyed Mart. 15^a irt nyájas levelében jól fejezi ki, melyért szép kezének távulról szorításában érzetem hálámat. Mig élek, s Kegyedet élni tudom, mindig mint egyik vigaszomra emlékszem. Most látni tisztelni akarom Kegyedet, júliusban. Majus 15-én kezdvén 16 törvényhatósággal adószámolatomat veszem június 20-dika körül, az után lehetne indulásom. És ime, ohajtottam volna már az új gőz és vasutakon Nyugotnak tenni nyári kirándulást, de arra mindig csak Kegyed s vérei nehezednének nem látásuk miatt szívenem, tehát Erdély legyen jeligém. Akkorra Lajosunk is megtér szép utjából.

Tőle azt kérdém, mit mondana arra, ha Kolosvárról Előpatakára mennénk Fanny grófnéval együtt Andrásfalva (Bonyha) Szkeresztur felé, vagy a merre Nagysádtok akarnának. Kegyednek bizony, vérritkítás kell, és így borviz, ferdő, hogy szeme világosodjék, s enyímnek is az kell. Irja vagy irassa meg Kegyed Minkájával, mi terve van e nyárra? Mikor? Hol? leszen. Mind Teleki Blankától mind most Nénjétől Therez grófinétól tudom, miként szeretik Kegyetek egymást, holnap után hát Nagysádhoz czimezve küldök egy könyvet Horvát Istvánét, Blankának, méltóztasék általadni. Kegyed számára pedig papirost küldök.

Horvát Lazinak¹⁶ elvivén tegnap előtt a Szomorújelentést. nála hagyám, mivel nem vala hon, remélem szólni fog a hónapi *Honderűben*, felőle.

Tavasunk itt tegnap kezdődött. Talán kijárásaim felvidétnak, noha egészen nem hiszem. Kegyed társaságából kell megint hoznom jó kedvet, mint 1841ben és sokáig tartót, miként akkor. Én könnyedleg érdekelhető tambura vagyok, a milyen új pendíti meg hurjait, olyan zengelem eredeze lelkemből.

Tisztelet és szeretet leggyengédebb kényzetével vagyok Nagysád barátja

Döbrentei Gábor

10.

Tisztelt Barátném,

Kérem Kegyedet, vegyen ki nyugtalanságomból, ha tud valamit Lajos barátom felől, írja meg minél előbb, mert Aprilis végén jöve csak én hozzam levele, azóta semmit sem irt.

Másik kérésem Méltóztatnék tudtomra adni, meddig lesz Nagysád Kolosvárott, megyen-e Árapatakára borvizre vagy nem? Mert ha megy, úgy Nagysádtok társaságában mennék én is, mert e nyáron is kell valahova ferdőbe mennem, érzem testemben a bajt, különben a jövő tél megint megkínoz.

Gr Teleki Gubernator ő exclja, úgy tudom e hónap utolsó hetében lesz Kolosvárra, s én oda július elején mehetnék, csak Lajos is már hon legyen. Ha Nagysád nem megy oly feredőre, mely nekem is jól esnék, hidegnek kell lennie, úgy ki sietek Erdélyből, vagy Szepességre Szaiókra (Schmeks), vagy Füredre.

Sőt még egyet kérdek. Kolosvárra akar e Nagysád lenni, September elején, midőn a természettudósok ott gyűlésüket tartják.

Nem engedvén talán Kegyed szeme a sajátkezü választ, intsen egyet Minkájának s az úgy felteszi izenetét, hogy csupa gyönyör legyen olvasnom, s megint olvasnom.

Teleki Blanka Pesten van, hanem most épen. ez napon, talán anyja fivérénel Martonvásárátt.

Legszívesebb tisztelettel van Nagysád iránt

barátja
Döbrentei Gábor

Buda, junius 4d. 1844

11.

Buda, decemb. 25^d. 1844.

Igen tisztelt barátném,

Ma karácson napja van. De, nem megyek magyar predikatzíóra Pestre, mert a Duna zajlik, és itt a várba sem megyek fel, mert ott még a főherczég-nádorné palotájában német beszélet foly; holnap sétálgatok fel oda, magyar predikatzíóra, a minő, mióta Buda királyi uj vára áll, holnap legyen benne legeslegelső, az időszellem parancsából.

Ma tehát hon szobámban, Kegyeddal tartom szentegyházamat.

Hideg levegő közé süt künn a távol nap, Nagysád is messze tőlem, de barátságomnak egész melege vágyik elterülni e papirosomon.

És így szentegyházam ben magamban hévvel borul Istenem eleibe, míg Kegyedet köröttem vélem, akarom.

Leimádkozom Nagysád hallatára Istenünk előtt bűnömet, mely rajtam Kegyed gondolatában azért van, hogy e mindjárt lehajló év nyarán Erdélybe azaz Nagysádhoz nem mentem. Ugy hiva lenni, a hogyan azt Fanny grófné tevé, és „nem mehetni“! valóságos kin volt lelkemen, mely mult nevenapján ujra nagyon sajgott, midőn neki szívestt kívánék minden jót.

Ez, vallomásom, szobaszentegyházomban, Isten előtt.

S e hallva, Kegyed bocsánata jelét adja csendesen, szemével.

Ugy-e? lehet ezt hinni, tisztelt barátném. Lajos barátunk, elmondotta lesz okaimat, a legyőzni nem tudottakat, nincs hát miért elsorolnom.

Már így Karácson napján, szentegyházban összbékélkedvén, ott igéri Kegyed nekem, levele írását; hallom, mivel együtt vagyunk benne. a beléegyezést, jó majd Fanny keze, lelkülete, januárban, valamelyik már hosszabbult, és így kedvesebb napon. Legyen bár hideg az napon, Kegyed szavai enyhítik.

S kijöven szentegyházunkból, most egykét egyebet.

Épen irtámomon v. pultomon maradt még előttem gr. Gyulai Albert fija Lajos halálának szomorú jelentése e december vagy öszutó 12dikéről. S tudja Nagysád mi kinez? Az, hogy már a mi Lajosunk is, így mulhat majd ki, gyermek nélkül! Meg nem foghatom, miért tevé nőtelenül maradását, ő, kit jó érzése, állapota vonszhatott volna házasságra. Engem nem vehet rám mutatványul, az én körülményem övéhez, ég és föld osztán nekem nevem viselő unokaöcsém van, kit a mult két nyári hónapban nálam léte alatt valóságos lángésznek ismertem meg.

Véste meg Kegyed minden esztét, s ejtse valami jó teremtés kedves lépébe Lajos agglegény uramat, kit szívetst ölelek.

Az „Életképek“ utolsó füzeté talán kezébe jut Nagysádnak, köráju képemmel, s meglehet, elijed tőle. Igazán a kép, egy tetyemutyié. Nem hijába van alatta stb helyett seb.

Historiácskája ez. Kére F r a n k e n b u r g ülnék. Én mondtam, ilyesnél se nem vonakodom, se nem tolakodom, mindenik tulzott hiuság. Csak azt kötöm ki, vagy jó legyen a kép, vagy semmi. Ültem a hires B a r a b á snak még Augustusban midőn Öcsém még itt volt. Jó tőle iskolájából, s azt kiáltja: Kedves Nagybátyám, B a r n a b á s¹⁷ ugyan lélektelenül festi. Láttam magam is az elernyedő pityere arcot, de nem akartam öcsém tanítóját, visszavetetéssel boszantani. Vásári munka biz az; fizessék jól Barabást akkor ki tud tenni magáért.

Gr T e l e k i Blankáról rég nem tudok hid kivette óta. Emma nővére leánykájáért Frankfurtba ment volt, s elhozván azt dajkálja Pesten.

Egyszersmind boldog új esztendőst is kíván
Nagysádnak

tisztelő barátja
Döbrentei Gábor

12.

Budán, június 14dd. 1845. reggeli 6 előtt.

Tisztelt kedves Barátném,

Kegyed még most bizonyosan szép csendesen alszik; mert egészséges mert lelke nyugodt. Én fenn vagyok, épen ma — mindennap ugyan nem — s Nagysád körül járok e sorokban,

Lajos elindul Kolosvárról mire ezek oda érnek, s Kegyed kegyes leszen tudósítani ebből az öt illetőre nézve.

Indulok innen július első hetében, talán legbizonyosabban. 2^d Menni akarok gözösön Pancsováig, onnan Denta Buziás, Lugos felé Mnémetibe, de Buziást már csak látni akarva, mert Z l a m al¹⁸ tudor, ki 1840b. ajálá, most 3 napja igen tiltá az ottani feredést, mert akkor gyenge valék mondá, ezennel pedig épen vércsillapító viz kell. Élni akarnék hát borszékivel Németiben és feredni naponként a Marosban; ha pedig ez nem reméltetne elég vérhigulást mennem kellenie Előpatakára, különben a jövő télen elterit a gutaütés.

Buziástól most eltérítetvén, kell vala indulnom Szepességre zuhany alá, de Nagyságtoknak már szavamat adám. Osztan Kegyed társaságá nekem lelkemet szokta vidítani, igen igen jól esik szívélyemnek Nagysáddal lennem. Hátha Kegyed és Lajos mint függetlenebbek Stanczinál Előpatakára is eljőnének, honnan vissza utunkat Kolosvárra egyenesen tennénk.

Látja Nagysád hogy júliusban én már Németiben leendését hiszem, Lajos levele szerint hiszem.

Gr B e t h l e n Ádámot tisztelem. Leendő Veje, úgy hallám tegnap előtt, a Pest megyei 2d. Alispantól már igen is, reformatus. Én keresém Papomat, június 7^d—8^d. de nem találám.

Nagysád kedves leányaihoz ezer jó köszöntésem. De jó-t még is nem kell vala írnom, mert az ezerjó füben keserű van, pedig fanyarun keserű. Egyébiránt ők sem fogják szedni az életnek csak nádmézeit. Az élet, bajos öröm, édeskeserű, homályos világosság.

Hát ha Nagysád még előre hozzám ide egy „Hozzon Istent” írna. Bizony nagy örömmel olvasná

tisztelő barátja

Döbrentei Gábor

Igaz! István öcsémet vinni akarom magammal, mert Nagysád még tavál kívánta, mert Lajos ohajtja, mert examenei reméllem eminentziások lesznek, noha Cardinalis soha se lesz belőle, mivel tősgyökeres Jesuita ellenné kell lennie.

13.

Buda, majus 5^d 1846.

Igen tisztelt Barátném,

Nem tudom merre tavaszol Lajos barátunk, azért kérem Nagysádat, adja neki hírül, hogy én, ma hozzá Marosnémetibe levelet bocsátottam, melyben tudtára adnám, hogy Rómában kialakdott Junója szobrát, Czélkuti Züllich,⁴⁹ ma vett válasza szerint, április 22dikén onnan Triesztnak hozzám megindította, s annak megérkezését 40 nap múlva várhatom. Lajost pedig Czélkuti arra kéreti, hogy a hátra lévő díjt számára, kezemhez küldeni méltóztassék, ki meg innen postán ugy ereszteném Rómába, miként Madonnájáért a Budapesten gyűlt 50 darab aranyat, melynek lefizettével ama boldogságos fő, május 1sője óta már a nemzeti Muzeumban sugárolgat.

Stanczi barátnénk, Lajosnak Nagyszebenben megfordultát ír á minap. Talán hát eddig a Maros partján szivaroz.

Gr Kunék engem egy nevelő keresésére kérének meg, s egészen véletlenül egy ügyes emberre találék, vagy inkább ő jöve hozzám Madonna nézni szerencséjére, midőn egyszersmind valahová ajáltatására kért. Neve: Gondol Gedeon, s ugy gondolom, jót gondol a nevelés gondjai körül. Junius elejére küldik fel neki az utiköltséget, s én azonnal indítom Temesvár, Lugos, Déva felé a szorgalomkocsin.

Hát Nagysád mit gondol? Kolosvártt lessz-e e' nyáron, és meddig. Mert én azt gondolom, oda roppanom egyenesen, mivel Erdélyt bejárnom nem lehetne épen tervemben, hanemha Borszékre is elgondolnék.

Méltóztassék kérem egy kis, szokott kedvességű levelében engem tudósítani.

Ez egész hónapom csupa számvetéssel telik Május 1sője óta, s tart június 20dikáig.

Isten áldja meg Nagysádat s édes magáéit.

Szíves tisztelettel s barátsággal, még pedig nem tünedékenyesen,

Döbrentei Gábor

Este 9 1/2 órakor.

Most jövék a magyar színházból. *Linda* dalmüt adák. Szerdahelyi²⁰ ugyan megjárá benne. Erőnek erejével a marquis szerepében lépe fel, melyben a közönség Benzat nagyon szereti. Megtapsolák Szerdahelyi első kijöttét, az első felvonás végével pedig már nem tetszést jelentének. A 2. felvonás előtt F á n c s y jelenti Szerdahelyi rosszul lettét, s hogy a 2. felvonásban B e n z a váltja fel. A közönség helyest kiált, és mikor Benza kijött, ezt harsogó tapsokkal fogadta. A Kormányzó ő exclját ennek elbeszélése érdekelni fogja.

Jó éjtszakát Nagyságtoknak.

14.

Buda, junius 6^d. 1846.

Tisztelt Barátném

S még csak nem érkezik Nagysád levele, Mely kedvesen hozná hírül, hol tölti nyarát, meddig mulat Kolosvárott? nem lesz-e alkalmatlanságára ott engem bevárnia. Mert csak Nagyságtok s a Kormányzó huzván engem Erdélybe, nem veszik rossz neven, ha ohajtom központban Kolosvárat tethetnem tiszteletemet. Kérek hát újra erre választ.

Gr Bethlen Ádám itt keresztül menttében leányával azt mondá, Nagysád Kolosvárat marad.

Tegnapra virradóra indult bé oda gr Teleki Samuel, igen kedves eszes nejével báró J e s z e n á k Louisesal, Tima s Juliska, Sándor,²¹ Gyula gyermekeivel. Mondja Nagysád a Grófnénak tiszteletemet s azt hogy püskösd napjaira melyeket most nála Gyömrön töltöttem igen örömmel emlékezem. Ha tudnám, hogy gr Teleki Samuel maga július 6dikára kijő ide s megint visszamegy, talán ugy intézkedhetném, mi szerént én is akkor mennék, külön ugyan, de társaság kedvéért. Alkalmatlanságára lennem távoztatom.

A Kormányzó ő exclja magához hívott szállásra. Nagysádiok inegyeznek-e benne. Ha nála leszek, délelőtteimet töltöm Nagyságtokkal, ha Nagyságtoknál, délutánaimat a Kormányzóval.

Lajos számára C z é l k u t i Junója tegnapelőtt érkezett meg Rómából. Ma irtam meg neki.

Magamat ajálom. Legszivesebb tisztelettel vagyok

Nagysádat látni ohajtó barátja

Döbrentei Gábor

15.

Buda, decemb. 28^d 1846.

Tisztelt Barátném,

Már most ugyan akárhogy volna is a legvertebb téli ut, innen egészen Kolosvárig, nem mérhetnék megindulni a farsangnak vagy vigadónak Nagysáddal töltésére, mert gugamirigy lepett meg e hónap 16dika körül, ámbár mulóban már, félnem kellene ujulásától. Gyógyászom, rám is riaszta, ugyan csak felbundázva járnom mikor ki megyek, mit tegnap kezdettem bátrabban s leghoszabb ideig. Pedig be nagy különbség itt üldö-

gélne egyedül, és Nagysáddal beszélgethetném, meg Lajosunk törökös dohányzása mellett szentandrásit szivarozgatnom. Osztán Nagysádhoz régi barátaink is járnának.

E telet átáljában, látom nem töltöm oly vidor elmével, minőt most esztendeje éreztem. Akkor egyik dalom másikat érte, mi a lelket ifjúság képzelmeiben tündérkedteti, most emlékbeszédeket folytatok, mikhez még Novemberben fogtam, ezek pedig komoly tárgyuak. A gr Teleki Ferenczre²² készültön már keresztül estem. A páczai Csere Jánosnak 7^d ivénél vagyok, mert ez, feltétem ellen bár, egész bölcséleti, politikai s művészi és enyelgő lélektani festés kezde lenni, s majd egész könyv alaku. De nagyon megérdemli Erdélynek ezen volt nagy embere, a felőle dolgozást, mert 1653 ban magyarul kiadott Encyclopaediája roppant tudományt hagyta fenn korának. Gyulafejevári ref tanársága idejéből II Rákóczy György udvaránál.

Tisztázgatom a Horvát Endrére készültet is, emlékezetemből, mert azt abba szedtem s jegyezgettem mult nyári utam egyedülségében és most itt, midőn beselyemkendőzött nyakkal este setétben a fűtő körűi üldögéltem. Már ezt épen setétté téteti tárgya. Mind olyan munka, melyet a m. t. társaság megbizásából kell készítenem, s bár tul volnék már rajtok.

Adjon hát Nagysád közbe olvasni valót csinos kezétől, s lelkemig ható szívélyetől, mely felvidámitson. Ha majd levélkéje virágaival játszhatand elmém, hamarább végeztem, s így Nagysád fog segíteni mulattatób átmenetelre, s eszközli a télnak távolban is kedvesebben elidőzését.

Eddig Kolosvártt leszen rég B. Naláczai Kati, gr. Teleki Domokos és Nő társaságában, s el is mondotta Nagysádnak gyömiői tréfánkat. Ki akartam volt menni még, de említett gugáskodásom tartóztatott.

Most jut eszembe a Himfylant, tehát látja Nagysád hogy e levél nem azért van, hanem csak épen ma, midőn ablakomon kinéztemben hó-zavart láték a Dunán, Kegyedre mint tisztulatra emlékezem és — irék. Megemlítem azonban már azt is hogy a Himfylantra szépen érkezének a mult November végén 50, 80, 90, 100 pengő ftnyi gyűjtések. Malom Luis 55 ftot küldött. A mit Nagysád összeszerezehete kérném annak is kibocsátását, hogy Kegyed Fanni nevét is irjam a tudósításokban.

Kedves két jányának, és barátnénknak szives tiszteletemet. Nagysádnak boldog új esztendőt is

tisztelő barátja

Döbrentei Gábor

16.

Buda, junius 16^d 1847.

Igen tisztelt Barátném,

Mindig vártam, csak várogattam Nagysád tudósítását jöttéről, sőt izenetét Pestről hogy már itt van, és én menjek, sebtébe ottan teremjek. A levél azonban elméjében maradt, az ide utazásra változott-e szándoka, vagy későbbre lön az téve, azon tépelődém.

Szép egyezésünk pedig vala, e mostani hónapot már itt együtt ér-

zenünk folytában. Gr Teleki Blanka is, valahányszor nála valék, kérdezteté Fanny jöttét, s nekem csak szomorun kelle felelnem.

És tegnap előtt már mit hozza Stanczi grófné válasza Dedácsrol? Hogy ők Háromszékre mennek nyaralni SzKatolnára, és oda tér Fanny is.

Jai nekem, mondám. Az én nyaram száraz leszen. Holott van egy nagyon becses barátném, ki engemet pirongat, maga meg nem pirit meg szives igérete meg tartásával. Ámbár én úgy érzem, kebelemben nincs hűtelenség.

Egy idevaló zsidó kereskedőt biztam volt meg Kolosvárra menttében, jelentené magát Nagysádnál s ha küldene valamit. hozná-el. Értettem a Himfylantra ne talán gyűjthetett összeget. A kereskedő visszatért, semmit sem hozott, az mondá Nagysád beteg volna, de azt nem hívém, mert levelező helyettese már tudósított volna.

Én julius közepe felé akarnék indulni Tátrakiesdre, ha lehet. Nagysádnak könyörgök, vigasztson meg, akár hon van, kedves levelével.

Kegyekben szives emlegetéseiben vágyik élni tisztetllet

Döbrentei Gábor

Szilárdka grófné 20 fl. küldé pengőt, a Himfylanthoz.

17.

Buda

Méltóságos Özveggy Gróf Wass Györgyné
Marosnémeti Gróf Gyulai Fanny Ó Nagyságának
Kolosvár.

Buda, febr. 21d. 1848.

Tisztelt Barátném, Ha tovább halasztanám a viszontkapottakért köszönökémet, így fenyegetne majd az én Fanni grófném: Szép-e az, hogy Kegyed felmókusolá már a kolosvári aszalt gyümölcsöt, jóízűleg; csipegeti a birsalmasajtot, nyakába keriti szivesen sürgösen sálomat reggeli délesti sétáján, de még különösen jól érezgeti annak melegét, sőt kényeskedik benne, és osztán csak halogat, hallgat. Várjon!

Nem, nem, nem. Ma irok, most irom, hogy engemet e világon egyedüli magamkát, Kegyed barátságával, szeretetével, nemes kecsü szívéllyel, jó Istenem, mind inkább megáld.

Nem hiában volt Nagysád, még mint nyájas beszédes jányka, szép egészséges arczával, képzeletemnek kedvencze, mert a költési elme soha sem lehet némi magateremtette angyalai nélkül.

Szép időcske mult-el azóta, de a lelki rokonságnak nincs változó kora. Sőt minket ifjan tart közeledő nyilatkozataink egymáshoz. Aloe virágad. Lesz is eszünk, tisztájának ereszteti érzésünket.

Az Aloe hona Keleti India s a Jóremény foka. Keletnek hát mindig dél előtti napján járogassunk mi, a jó remény, tartson, a *Nyugoti* aloet ne ápoljuk, ne is esmerjük.

És előttem sőt számomra Kegyed keleti sugáru elméje, tiszta szive, leveleiben virágozzék, mig, ismét együtt lehetünk. Bizony fájdalom, hogy e télen bé nem mehettem, de Spitzer gazda azt mondá, nem csak a Magyarok Istenét emlegettem volna-meg, hanem még az ő Jehováját is,

utamon, mert Várad és Karczag között egy állomásnyi járatot egész egy Isten áldotta napon tévének. Mi tevő lettem volna én ott, gondolám, bal lábommal a csikorgó hidegben, mert ámbár még nem vagyok sirvitéz, de a hideg hamar megcsip, mint aloénkat. Tökéletesen megenged tehát az én Fannim.

Ítt ma ismét madárfejjüleg hull a hó, pedig tegnap szép olvadó nap volt, s azon jól sétálgathattam a várbeli bástya sarkon. Ottan találkozáni gr Kun Laczi nővérevel, b. Gerliczi Filepnével, s elmondám neki miként panasztoltam-bé Szilárdkának azért, hogy a mult november óta van itt s még nem izené-meg. De összebékélkedtünk, s hívására minél előbb látogatóba megyek hozzá. Vigasztalásra volna, látom, szüksége.

Tegnapi jó időben olvasám az *Erdélyi Híradóban* Nádordalmat is. melynek oda felvételését Nagysádnak köszönöm, valamint az ügyében levelet irt Minkájának. Sziveskedienek Nagyságtok M é h e shez ezért, vagy inkább bevezetéseért, köszönetemet izenni. Ha kívánná, beküldeném a Nádornak arra irt magyar válaszát is. Szeretném, ha ezután az *Erdélyi Híradó* igasságosab maradna hozzám, s el nem fogadná az itteni kigyófészek sziszegéseit, melyek alattomosan süvöltenek még K a z i n c z y tanodájából, kihez pedig hogy én hálados voltam, Nagyságtok tudják. K a z i n c z y val nyeletni kelle folyvást a tömjén füstöt, ki azt nem tevő, üldözte.

De félre, ezen irodalmi gyomokkal. Szememet vetém inkább Kegyed előttem fekvő levelére, ez, téli zöldem, viritókám. Söt most farságon, vagy Gejza szerént vigadón, külön az én vigadóm.

Már így szeretek lenni Nagysád kalitkájában, midőn szívének szavai-val enyeleg velem soraiban, gyengéd keze melegével simogat, gyümölcscsel etetget, maga ujjá fűtötte szövettel hideg' ártalmától megóv.

Dejszen! így lenni fogolynak. Sok madár pajtás vágynék így az én jó helyemre. Kivált látva, hogy kalitkám tágas, benne szabad a levegő, törve nincsenek a szárnyak. Mondom, mondom, így örömet foglya s dallója

Nagysádnak

Döbrentei Gábor

Tiszteleteimet a háznál lévő kedvesekhez.

* * *

¹ P a g e t János, 1808-ban Thorpe Satchvilleben született Leicester megyében, Angliában. Az orvosi pályát végezte, de mint orvos nem működött. Olaszországi tanulmányútján ismerkedett meg 1835-ben br. Wesselényi Polixéniával, özv. báró Bánffy Lászlónéval, akit később nőül vett. Gyéresen (Aranyostorda vm.) telepedett le. 1835—36-ban beutazta Magyarországot, Erdélyt. Útiáról kétkötetes munkát adott ki. Később bejárta Görög- és Törökországot gr. Batthányi Lajos társaságában. Aranyosgyéresen angol ízlésű kastélyt építtetett. Résztvett a szabadságharcban, mint Bem egyik szárnysegéde. 1849-ben kimenekült Angliába, majd 1855-ban ismét visszatért Magyarországra, 1892 április 10-én halt meg.

² B r u n s w i c k Teréz (korompái gróf) brünni szerzetes hölgy. 1775 július 27-én született Pozsonyban. Özvegységre jutott anyjával életét felváltva hol Bécsben, hol Budán, hol Olaszországban töltötte. Rövid svájci tartózkodása alatt megismerkedett Iverdunben a kor legnagyobb nevelőjével: Pestalozzival. Élete második felét nagyrészt Budán töltötte. A monarchia területén ő alapította meg az első kisdudóvót „Angyalkert”

néven, — anyja házában, 1828 június 1-én. Haláláig még 11 hasonló célú intézményt létesített. 1861 szeptember 23-án halt meg Pesten.

³ Dr. Pólya József, orvos, 1802. január 1-én született. Pest egyik leghíresebb orvosa volt a század közepén. 1873 június 10-én halt meg.

⁴ Szilágyi Miklós (székelyföldvári) orvos. 1838-ban került a kolozsvári orvosi intézetbe az élettan tanszékére. Kolozsvár orvosi életében nagy szerepet játszott.

⁵ Méhes Sámuel bölcsészdoktor 1785. január 30-án született Kolozsvárt. Tanulmányait a kolozsvári református főiskolán végezte, majd 1806-ban Bécsben, később Heidelbergben természettudományokkal foglalkozott. 1809-ben apja halála után annak tanszékét foglalta el a kolozsvári ref. kollégiumban. 1829-ben Szilágyi Ferenc halála után könyvvizsgálóvá nevezték ki. Ő szerkesztette és adta ki az Erdélyi Hiradót és melléklapját a Nemzeti Társalkodót. Nagytekingintélyű tudós és szerkesztő, jólelkű emberbarát volt. Tízezer forintot adományozott a kolozsvári ref. kollégiumnak egy új (kémiai) tanszék felállítására. 1852 május 29-én halt meg Kolozsvárt.

⁶ Emich Gusztáv könyvárus és nyomdatulajdonos. Pesten született 1814 november 3-án. 1841-ben Pesten könyvkereskedést nyitott és nagy pártolója volt a magyar irodalomnak. „Nemzeti könyvkereskedése” gyűlölhelye volt a tudósoknak, politikusoknak és íróknak egyaránt. Emich adta ki Petőfi verseit, majd 1848-ban nyomdát alapított. 1850-ben ő indította meg a Pesti Naplót. Az általa létrehozott üzletek tették később lehetővé a ma is fennálló Athenaeum R. T. létrejöttét.

⁷ Stein János kolozsvári könyvkereskedő és kiadó. 1814 szeptember 8-án született Balmazújvároson. Évtizedeken át ő volt Erdély legnevezetesebb könyvkereskedője és könyvkiadója. 1886 augusztus 14-én halt meg Kolozsvárt.

⁸ Szatmári P. Károly híres festő. Vasváron született 1813-ban. 1840-ben Bibescu oláhországi vajda meghívására Bukarestbe költözött. Később Cuza Sándor fejedelem udvari festőjévé és fényképészévé nevezte ki. 1877-ban halt meg Bukarestben.

⁹ Simó Ferenc festő, 1801. április 11-én született Székelyudvarhelyt. Nyolc évig tanult Bécsben, ahol megfestette Döbrentei arcképét (1824). 1826-ban Pestre költözött és Döbrentei pártfogása révén népszerű arckép-festő lett. 1832-ben Kolozsvárt telepedett le, ahol 1836-ban a liceum rajztanárává választották. Megfestette többek között Berzsényi Dániel, Virág Benedek, Kisfaludy Sándor és Teleki József arcképeit. 1869-ben halt meg Kolozsvárt.

¹⁰ Degerandóné Teleki Emma grófné a magyarrá lett Degerandó Ágoston magyarbarát francia író felesége volt. Több jeles ifjúsági olvasmányt adott ki. Különösen kiemelkednek „Görögországi levelei” (Pest, 1873).

¹¹ Teleki Blanka irónő. 1806-ban született. A szabadságharc alatt írt cikkei miatt az osztrák bíróság tíz évi börtönrre ítélte, ebből 5 évet Brünmben, Olmützben és Kufsteinben ki is töltött. Később külföldre ment és 1862 október 23-án Párisban halt meg. Lekes magyar, kitűnő stilszta, a modern magyar nevelésigv buzgó harcosa volt.

¹² Ferenczy István az első magyar szobrász. 1792 február 24-én született Rimaszombaton (Gömör vm.). 1815-ben Bécsbe vándorolt mint lakatoslegény. Szorgalma és tanulása csakhamar meghozta a sikert. 1816-ban pályadíjat nyert. Olaszországban a híres Thordwaldsen tanítványa volt és még ottani tartózkodása alatt készítette el Csokonai Vitéz Mihály mell-szobrát. 1824-ben tért haza és Budán műtermet rendezett be. Sikereiben gazdag élet után 1856 július 4-én hunyt el.

¹³ Fridvaldzy Imre, orvos, 1799 február 6-án született Bacs-kón (Zemplén vm.). Az orvosi pálya elvégzése után csaknem kizárólag

az állattan és növénytan tudományának szentelte életét. Egész Magyarország flóráját igyekezett feldolgozni. Jelentős része volt 1841-ben a Természettudományi Társulat megalapításában. Később több tudományos expedíciót vezetett a Balkán flórájának feldolgozására. Európai hírű szaktudós volt. 1870 október 19-én halt meg.

¹⁴ Gyarmati (Chrys) János. A Döbrentei által említett Gyarmathy valószínűség azonos a pesti Központi Papnevelő Intézet egykori tanulmányi felügyelőjével és későbbi könyvtárosával. Gyarmathy János 1810. január 27-én született Kis-Görbön (Zala vm.). Tanulmányait Pesten végezte. Ő rendezte szakszerűen a Központi Papnevelő Intézet híres könyvtárát. 1883 január 3-án halt meg.

¹⁵ Horváth István a kiváló magyar történész 1784 május 3-án született Székesfehérvárra. 1805-ben a pesti egyetemen bölcsészettudományi doktorátust tett, 1815-ben kinevezték a Nemzeti Múzeum könyvtárára. 1823-ban a pesti egyetemen az oklevél, pecsét és címertudomány tanára lett. 1837-ben pedig a magyar nyelv és irodalom rendes tanárává nevezték ki. Lelkes tudós volt, egész nemzedékek táplálkoztak sajátos történetiszemléletéből. 1846 június 13-án halt meg Pesten.

¹⁶ Horváth Lázár (széplaki Petrichevich) a kiváló hírlapíró 1807 május 17-én született Kolozsvárra. Eleinte kormányzószéki tisztviselő volt, 1834-ben azonban lemondott állásáról és életét a könyvkiadásnak, lapszerkesztésnek és irodalomnak szentelte. 1843 elején Honderű címen lapot indított. (A lap nevét Széchenyi István gr. adta.) Ismerte személyesen kora nagy francia és német íróit és lapjában túlzottan a külföldieskedő irány szolgálatában állott, ami népszerűségének erősen ártott. Folyóirata 1848-ban megszűnt. Horváth Lázár nevét Döbrentei tévesen Horváth Lászlónak írja.

¹⁷ Barabás Miklós (márkusfalvi). Híres festő. Márkusfalván (Háromszék vm.) született 1810 február 22-én. Tanulmányait a nagyenyedi Bethlen-kollégiumban végezte, majd rövid ideig külföldön tanult. 1831-ben a román bojárok biztatására Bukarestbe költözött, ahol festményeivel nagy sikert aratott. Később Olaszországba megy, majd a nélkülözés hosszú évei után — 1841-ben — végleg Pesten telepedett le. Mint arcképfestő európai hírnévre tett szert. 1898 február 12-én halt meg.

¹⁸ Zlamál Vilmos orvos. 1803 június 21-én született Morsitzban (Morvaország). 1838-ban országos állatorvosnak nevezték ki. 1843-ban Pesten egyetemi tanárrá nevezték ki. 1886 november 11-én halt meg.

¹⁹ Züllich Rudolf (czellkuti) szobrász. Gyulafehérvárra született 1813 július 3-án. Eleinte Bécsben, később Rómában tanult. Döbrentei erősen pártfogolta, több megrendelést szerzett neki (Berzsenyi szobra stb.). De Züllich szobrai nem arattak egyöntetű sikert. Sokáig élt Pesten, nélkülözésekkel teli életét 1890 január 13-án fejezte be Kairóban.

²⁰ Szerdahelyi József színész 1804-ben március 9-én született Hódmezővásárhelyen. 1821-ben Debrecenbe ment és Udvarhelyi Miklós színtársulatához csatlakozott. A magyar opera egyik megalapítója volt. 1827-ben Kolozsvárra dalművészulatót alapított. 1837-ben Pestre került a Nemzeti Színházhoz. 1851 február 18-án halt meg Pesten.

²¹ Teleki Sándor gr. a dunamelléki ref. egyházkerület főgondnoka volt. 1857-ben halt meg. Testvére volt Teleki József gr. erdélyi kormányzó és a Magyar Tudományos Akadémia elnöke.

²² Teleki Ferenc gr. költő. 1785 április 4-én született Besztercén. Döbrentei biztatására verselni kezdett. Magyar verseit halála (1831) után Döbrentei Gábor adta ki (1834). Német versei 1857-ben jelentek meg.

(Kolozsvár.)

dr. Jancsó Elemér.

LISZT FERENC KOLOZSVÁRON

1941 október 22-én mult százharminc esztendeje, hogy a sopron-megyei Doborjánban üstökös világitotta éjszakán, a falu meséitől és jövőndöléseitől kísérve Liszt Ferenc született. Apponyi Albert mondotta egyszer róla, hogy nevéhez a zenetechnika, a zeneesztétika és a zene-, valamint az általános művelődéstörténelem oly tömörkedése és eszméje fűződik, hogy szinte a végtelenbe való elkalandozás veszedelmének van kitéve az, aki róla szólni készül. Épen ezért ezt az évfordulót mi Liszt Ferenc kolozsvári látogatásainak szenteljük. Sok és bőséges egykorú forrás szól Liszt kolozsvári szerepléseiről. Későbbi időpontra tartjuk fenn azok összegyűjtését és egybefoglalását. Most csak néhány jellemző vonást akarunk megörökíteni, illetőleg inkább fölleveníteni. A legérdekesebb idevonatkozólag az egykorú tudósítások és leírások megszólaltatása.

Liszt két ízben járt Kolozsvárt: 1846-ban és 1879-ben. Mindkét látogatása „a hangok nagy tanárának” kijáró diadalút volt. Alig hisszük, hogy honvédségünk 1940-ik évi bevonulásán kívül valami jobban megdobogtatta volna az utolsó száz esztendőben a kolozsvári szíveket, mint Liszt Ferenc két kolozsvári szereplése.

*

Liszt 1846-ban kétszer is hazalátogatott Magyarországra. Októberben Győrbe, Pestre, Szekszárdra, Pécsre, Mohácsra, Eszékre, Pancsoyára, Bánlakra, Temesvárra, Aradra, Lugosra és Nagyszebenbe ment el. A legtöbb helyen hangversenyezett. Nagyszebenből jött első ízben Kolozsvárra. Jövetelét már híre jóval előbb megelőzte. Abban az évben indult meg Kolozsvárt szentháromsági Magyar Lajos szerkesztésében és kiadásában a *Kiskövet* című hetilap. Ennek novemberi számai már türelmetlenül sürgetik Liszt Ferenc érkezését. A 22-i szám hírről adja, hogy két nap múlva bizonyosan megérkezik. „Itt tehát az idő, midőn az élv sovár Kolozsváriak remege teljesül.” — November 29-i számában pedig következőképen számol be a *Kiskövet*:

*Mi ujság? Ki ne tudná? nem nem! többé nem ujság — itt van ő „a hangok nagy tanára” a nemzet büszkesége, Ki Egyiptom gúláitól a pétervári csárlakig, s a Vendome téritől a római Vatikánig megfordult mindenütt, hol szükség volt felrázni a népek figyelmét, hogy áll még Buda, van még magyar. És útját a dicsőség istennője füzérekkel hintté be, s hű hangjait, a kebelből kitepteket, s keblig hatottakat, tovább adták a hír tárogatói. nagyítatlanul, — mert hol hír, melly azon maroknyit is tudna nagyítani? A dicsőség füzért font számára, — ő átnyújtá nemzetének; glóriával akarta arczát köríteni — s ő büszkén mondá: magyar vagyok; és hangjai meg-
rázták a velőket, majd könnyeket csaltak a szembe, néha vélni lehetne, hogy a pontusparti halott [R á k ó c z i] szólalt meg százados álma után, dörögve büszkén, fölrázva a keblet; nem... nem... a halottak nem szólalnak meg: — Liszt játszott Rákóczi indulóját,...*

és mi ezt hallottuk, bár hangjait néha az utolsó magyar király szellem szavának tulajdonítók. — Liszt Kolozsvárt van, f. hó 24-én estve 5 órakor érkezett meg. Száz fáklya várta őt, s a katonabandával elejébe ment tisztelkedni. De mi száz fáklya fénye dicsősége mellett, s a katonai zenekar hangjai eltörpülnek híre szózatára. A conservatorium részéről Ruzitska vezérlete alatt egy küldöttség ment hozzá. Szónokolt Urhász, elmondá, mi jól esék Erdélynek látni, hogy örök fenyeveit, virágos téreit nem becsülte kevesbre Egyptom guláinál, a muszka csárlaknál, emlité barátját Vörösmartyt, s a nemzet sebeit sem hagyá érintetlen, miket bűhangjai hegesztenek... Ezután Ruzitska beszélt a conservatorium részéről, — felelt rá Liszt, mind ketten németül. Az est óta Kolozsvár szünetleni mozgás, mindenhol és mindenki által a zongorakirály neve említetik, ha ablakába áll, öszvesereglik a nép, ha kikocsizik, sorba állnak megnézni őt „a hangok nagy tanárát.“ E hó 26-kán a helybeli zenekör volt nála tisztelkedni, szónokolt kapitány Jusztí K. kérve, a neki adandó tiszteleti tagsági oklevél elfogadására, mit Liszt hálával fogadott el...:

Folyó hó 26-kán adta hangversenyét a városi táncsteremben, előadott darabok: andante Lucia di Lammermoorból; ábránd Normából; Ave Mária; Alpkirály (Erlkönig); hexameron i Puritániból; magyar dalok, s végre közkívánatra Rákóczi indulója. Hol a toll, mély az ez estve hallottakat leírni tudná? Itt minden hang összeolvadt, minden hang keblet rázott. Most az orkánok nyelvén szólt, majd egy falu harangja szózata üté meg fülünket, — most könnyezénk, majd kigyult arcunk, — most megrázkódánk, s ieszültek izmaink, majd a csalódás ringa karjai olly édesen fonták át. És Rákóczi... tán a pontusparti halott szellemétől leste el e hangokat? tán jelen vala a csatában, midőn a tárogató hangjai meg-hasíták a léget? tán az igazság, a honszeretet martyrja hattyudalát hallottuk?

A *Kiskövet* 1846 december 6-i száma mellékletben immár másodszor hozza Liszt képét, majd a fölapon közli Szilágyi Károly költeményét *Liszt Ferenc* címmel és ezt írja:

Kolozsvár: — *Mi újság?* Liszt még két hangversenyt adott, s ő nálunk ma estve adandja az utolsót. Hogy mülly keletnek örvend Liszt, mutatja az, hogy az előadás estjén a 3 huszasos jegyek 5 huszason mentek el, s az illető kereskedők szinte alterum tantumnak örvendtek. Hogy a kolozsváriak mindenkör túllelkesültek, magától értetik, — s ezen ki is bámulna? Mult hó 28-kán a helybeli zenekörnél megjelent, holott fáklyával s zenével várták, fenn pedig műkedvelők, tiszteletére hasonlólag válogatott darabokat játsztak... Tiszteletére versek osztattak ki. A zongorakirály hosszasan beszélt Mátfői Károlylyal, ki Bellini emlékéit játszta el, s barátságos szavaival buzdítá kedvét a pályáni haladásra. Továbbá a kis Heidl zongorázását is élvezettel hallgatá.

Rendkívül érdekesek még a Kolozsvárt 1847 márciusában 23 éves korában elhunyt fiatal erdélyi hölgynek, Malom Lujának Döbrentei Gáborhoz írt levelei Liszt 1846-ik évi kolozsvári hangversenyeiről és játékáról. Ezeket kiadta Rexa Dezső az Irodalomtörténeti Közlemények XVII. évfolyamában (1907), majd kivonatosan Isoz Kálmán a Zene-közlöny X. évfolyamában (1912). Malom Luj (mint ő magát nevezte) halála előtt négy hónappal 1846 december 4-éről így ír Kolozsvárról Döbrentének:

És már most mit írjak Kegyednek Lisztről — Lisztről, ki most epochát csinál Kolozsvárnak, ki minden beszéd tárgyát, minden elmét el foglal; kiért ebédek, estvélyek, a' legmagosb körökben, fáklyás zenék, versezetek, tisztelgések, 's. t. e. folyton folynak. Két hét alatt már 3 hangversenyt adott, Vasárnap a' negyedik lesz. Redouteterem, színház, mindig tömve mikor játszik. Igazi nagy művész. — Rám, ki a hangászatot olly szenvedélyesen szeretem, 's illy tökélyt el szigetelt kis honunkban soha sem tapasztalhattam, játékanak első hatása olyan volt, mint a' vihar; el ámultam, le voltam verve, úgy el fáradtam, mint ha messze, messze jártam volna; nem tudtam, mit szólni, sőt alig lélekzettem. Másodszor már gyönyörrel élveztem hallását s harmadszor is; s valahányszor még hallanám, mindig el ragadna; ... az egész közönség mintegy villanyhatással lelkesül hallására, tombol, riadoz, szinte esztét veszti.¹

Két hétig „mulatott“ (mint abban az időben mondták az időzést) Liszt Ferenc Kolozsvárt 1846 őszén. A még most is meglévő Biasini-szállóban lakott. (Ma a rendőrség őrszemélyzeti osztálya van benne a Petőfi-utca 20. szám alatt.) Igen sok erdélyi arisztokrata sietett ide látogatására, köztük gróf Teleki Sándor, aki már 1843-ban elkísérte utazókocsival oroszországi hangversenykörútjára. November 25-én gróf Mikes Jánosnak, a zenekonzervatórium elnökének volt vendége ebédre. Ez alatt Pongrácz cigánybandája („a városi fekete hangászkar“) játszott magyar nótákat. Közülök többet — mint a *Mult és Jelen* című lap megírta — magának leíratott. Végül pedig olyan széles jó kedve kerekedett, hogy maga is csárdásra perdült.²

Második hangversenyét november 29-én adta ugyancsak a Vigadó-nak az Unió-utcában ma is álló épületében. Ezen a napon vendége volt gróf Teleki József gubernátornak és Kovács Miklós püspöknek. Harmadik kolozsvári hangversenyét a Nemzeti Színházban (a mai Mátyás Király Diákház helyén) rendezte jótékony célra december 3-án. „Hallottuk — jegyezte meg nehezteléssel az egyik lap — hogy bécsi modorban az előadás estvéjén páholy kettős áron is el adatott.“ Hangversenye után fáklyászenével kísérték haza szállására.³

December 6-án volt bucsuhangversenye ugyancsak a színházban. Dél előtt a zenekonzervatórium ünnepélyt rendezett tiszteletére a királyi

¹ Irodalomtörténeti Közlemények XVII: 489.

² pr.: *Liszt Ferenc első kolozsvári látogatása*. Erdélyi Múzeum 1911: 345-347.

³ Mimi: *Liszt Kolozsvárt*. Honderű 1846: II. 478-479.

diceum (a mai katolikus gimnázium) dísztermében. Hat tagú küldöttség fogadta lent a lépcsőházban a zongorakirályt, a közönség pedig felállva üdvözölte. A konzervatórium az egyik Beethoven-szimfóniát játszotta el tiszteletére. Negyedik hangversenyén magyar variációit ismételtették vele, majd *Rákóczi-indulója* után orkánszerű lelkesedéssel ünnepelték. Háromszáz fáklyás kísérte utána haza a magyar nemzet nagy fiát.⁴

Liszt december 8-án elutazott Kolozsvárról. Útját a verestoronnyi szoroson át Románia felé vette. Elkísérte őt két barátja: gróf Bethlen Gábor és gróf Teleki Sándor. Jassziból lelkesen írja barátjának, báró Seydlitz Györgynek 1847. január 16-áról: „Valamennyi most élő művész között én vagyok az egyetlen, aki méltón büszke hazát méltó büszkeséggel mutathatok fel. Míg a többiek mindig szűkkeblű közönség sekély vizein vergődnek, addig én szabadon vitorlázom egy nagy nemzet nyitott tengerén... Vezércsillagom, hogy Magyarország egykor büszkén mutathasson rám.”⁵

*

Peter Raabe *Franz Liszt* című, 1931-ben megjelent, hatalmas Liszt-életrajzában időrendi táblázatot közöl, amelyen szinte napok szerint tünteti fel, hogy hol járt, mit játszott, mit komponált a mester. Hogy ez a „Zeittafel” magyar szempontból mily hiányos, jellemzésül most csak annyit, hogy az 1879-ik esztendőt ezzel kezdi: Január 2: Róma, január közepe: Budapest, április 2-án: Bécs stb.⁶ Hogy Liszt január 17-én Budapestre érkezett és gyengélkedése miatt az egész télutót ott töltötte, majd márciusban Erdélybe utazott, arról nincs egyetlen szó említés sem. A Liszt-életrajzok eme legtökéletesebbikének hiányossága is azt a kötelességet rója ránk, hogy nagy hazánkfia magyarországi szereplésének részleteit egykorú források alapján részletesen dolgozzuk fel.

Liszt harminchárom év után, 1879 márciusában járt másodszor és utoljára Kolozsvárt. Lejövételét a következő érdekes epizód előzte meg. Esterházy Kálmán gróf, aki abban az időben először volt főispánja Kolozs megyének és Kolozsvár szabad királyi városnak, a kolozsvári nőegylet megbízásából meghívta gróf Zichy Gézát, a neves zongoraművészt Kolozsvárra. Zichy említette neki, hogy Liszt is hajlandó lenne vele lemenni Kolozsvárra, ha meghívást kapna. Erre Esterházy nyomban elment Zichyvel Liszt budapesti lakására, amely akkoriban az eskütéri plébánia épületében volt. Miután megtörtént a meghívás, Zichy odasúgta Lisztnek a búcsúzkodáskor az előszobában, hogy Esterházy szintén játszik harmóniumon. Erre Liszt visszahívta őket. Esterházyt leültette szalonjában egy amerikai harmóniumhoz, és minden szabadkozása ellenére is játszania kellett. Esterházy Kálmán *Tannhäuser*-ből játszott egy részletet, valamint Schubert *Ave Mariá*-ját, még pedig félkézzel, mert jobb kezét ellötte egy ágyúgolyó 1848-ban a nagyszabeni csatában. Liszt játéka után dicsérően jegyezte meg, hogy: „Gerade nicht schlecht.” Esterházy pedig kijelentette, hogy a mester-

⁴ A hangverseny elszámolása Erdélyi Híradó 1846: 787.

⁵ La Mara: *Franz Liszt's Briefe*. Leipzig 1893—1905, VIII: 46.

⁶ Raabe: *Franz Liszt*. I. Buch: Liszt's Leben, 311.

nek most revánsot kell adni. Erre Liszt azt felelte, hogy készséggel, bármikor.

1879 március 10-én, hétfőn délután 4 órakor érkezett meg Liszt Ferenc Kolozsvárra, gróf Zichy Gézával együtt, most már vonaton. A Konzervatórium, a Kolozsvári Dalkör, a Hilária, a Polgári Dalegylet, és a Nemzeti Színház tagjai már fél kettőkor a városháza előtt gyülekeztek és lobogóikkal várták a pályaudvaron. Két dalt énekeltek, majd az egybesereglett néptömeg mennydörgő éljenzése után gróf Esterházy Kálmán, Simon Elek polgármester és gróf Teleki Sándor fogadta a vendégeket. Kolozsvár akkori egyik napilapja, a *Magyar Polgár* 1879 márc. 11-i számában írja, hogy: „A főispán üdvözölte Liszt Ferenczben a hazafit és a zenevilág nagymesterét, ki a művészet terén hírnevet, dicsőséget szerzett nemcsak magának, hanem a nemzetnek is, melynek fia. akkor, amidőn a nemzeti ébredés korszakának csak hajnala derengett, és az európai nemzetcsaládban majdnem ismeretlen volt... Örömteljes az üdvözllet, mert itteni egykorú meteorszerű átvonulásának emléke hagyományként öröztetett meg.” Azt is hírül adja a lap, hogy az indóháznál és környékén legalább kétezren voltak jelen. Köztük feltűnő sok hölgy, akik „a maestrót és gróf Zichyt kiváló érdeklődéssel nézték.”

Az újságnak ugyanez a száma rövid életrajzot is közöl Lisztről, főlapján pedig egy üdvözlőlevelet Teleki Sándortól ezzel a címmel: *Hozott Isten! Liszt Ferencznek barátság és testvériség!* E szavakkal kezdi: „E városban nekem van legtöbb jogom üdvözölni téged Mester!” És ez igaz is volt. Harmincnyolc éves barátság fűzte ekkor már Telekit Liszthez. Amikor a harminc éves Liszt Berlinben 1841 decemberében először megjelent, Teleki Sándor gróf a berlini egyetemen bölcsészhallgató volt. Mivel hazulról sok pénzt kapott, rendkívül jó módban élt, több lovat és fogatot tartott kint. Éppen ezért a Berlinben tanuló magyar diákság élén ő fogadta a nagy földit. Állandóan vele volt, úgyhogy tíz heti berlini ünneplés után 1842 március 3-án Liszt Teleki négyesfogatán hagyta el Berlint olyan ünneplés között, amilyen még uralkodóknak is csak ritkán jutott ki. Négy erdélyi szürke volt Teleki berlini kocsijába fogva magyar szerszámmal, a bakon lobogó ingújjas kocsissal, pörge kalapián árvalányhajjal. Később aztán már a kényelmes Offenbach-utazókocsiban folytatták útjukat Königsbergen, Varsón, Mitaun és Dorpaton át Szentpétervárra. Nem csoda, ha a kolozsvári viszontlátás annyira kedves volt a két régi, jó barátnak.⁷

Együtt vonultak be az ünnepi köntöst öltött városban Liszt szállására özvegy Teleki Miksáné grófnőhöz a Belmonostor-utcába. Ez a Teleki-ház most is megvan az Unió-utca 4. szám alatt. Még estefelé meglátogatták Esterházyval és Telekivel a báró Bánffy-palotában. A *Magyar Polgár* márc. 12-i számának „Hírharang” rovata azzal kezdi, hogy: „Liszt Ferencz és gr. Zichy Géza ideérkezése egész mozgalomba hozta városunk közönségét.” Nem kevésbé fukarkodik a Békessy Károly szerkesztette másik kolozsvári napilap, a *Kelet*, amely-

⁷ V. ö. Gyalui Farkas: *Gróf Teleki Sándor regényes élete*. Budapest, 1940: 10-15. — Gr. Teleki Sándor. *Emlékeim*. Budapest [1880], I: 58-67, II: 133-138.

nek ugyanazon napi száma nem kevesebb, mint négy cikket közöl Liszt-ről. „A zongorakirályt, — írja — annyira kifejezett arcvonásainál, hosszan leomló hófehér őszhajánál s egész megjelenésénél fogva, melyen valami rendkívüli ömlik el, azonnal felismeri mindenki, ha nem látta is soha.” Az első nap estjén Liszték megjelentek a Nemzeti Színház előadásán. Utána pedig hatalmas szerenád volt tiszteletükre. A menet két oldalán tűzoltók vittek petróleumfáklyákat, középen a dalegyletek vonultak mintegy 70—80 nemzetiszínű lampionnal, amelyeken ez a felírás volt olvasható: „Liszt Ferencz és gróf Zichy Géza éljenek!” A Teleki-ház erkélyén megjelentek az ünnepeltek, majd a 120 tagú énekhar énekelt. Közben pedig Szász Domokos, a későbbi református püspök, mint a Kolozsvári Dalkör elnöke egy küldöttség élén megjelent Liszt előtt és rövid, szellemes beszédben köszöntötte, részben franciául. A beszédet szó szerint közölte a *Kelet* márc. 12-i száma. Ugyanonnan azt is megtudjuk, hogy Liszt körülbelül ezt felelte: „Önök megbocsátanak, ha a hallott szép beszéd megindító hatása alatt csak pár szóban válaszolok. Én már csak a mult emlékeinek élek és őszintén mondom, hogy ezeknek az emlékeknek egyik legszebbike abból az időből való, amikor először jártam a szép Erdélyben, s jól esik szívemnek, hogy életem alkonyán még egyszer eljöhettek, hogy felfrissüljön lelkemben az elmúlt szép idők édes emléke. Fogadják szívességükért meleg köszönetemet s kérem, tolmácsolják hálaomat az Önöktől képviselt egyleteknek.”

Másnap gróf Teleki Domokosnénál, a nőegylet elnökénél, ebédtek, este pedig néhány barátjukkal együtt résztvettek az árvaház közvacsoráján, amelyet a színházban tartottak meg. Ezen a napon, vagyis március 12-én délután 5 órakor volt a nőegylet hangversenye a vigadóban Zichy Géza közreműködésével. Már tíz nappal előbb elkapkodták a jegyeket. Messze földről érkeztek távirati megrendelések, amikor híre járt, hogy Liszt is meglátogatja Kolozsvárt. „Egész lázban égett a közönség érdeklődése” — írja a *Magyar Polgár* 14-i száma. „Voltak olyanok is, kik tízszeres árt ígértek egy karzatjegyért is, — és nem volt.” Látni akarták a magyar fajnak ezt a nemes példányát, ki roppant tehetségét sohasem akarta kizsákmányolni.” (Ebből a megjegyzésből is kitűnik, hogy Lisztet német származása ellenére is a magyar fajtához tartozónak tekintették.) Aztán Jónás, a *Magyar Polgár* zenekritikusa így folytatja a hangverseny részletes leírását: „És most következett egy olyan jelenet, mely örökké emlékezetes lesz Kolozsvár közönsége előtt. Az emlévényen megjelent Liszt felkérésére gr. Esterházy Kálmán főispán, s kijelenté, hogy gr. Zichy Géza hirtelen betegsége miatt a hangversenyt a program szerint nem fejezhetvén be, helyette Liszt Ferencz lesz szíves a hangversenyt befejezni.” Liszt előbb Schumann *Divertissement hongrois*-ját játszotta, majd ugyanannak egy indulóját, amelynek változatait ő rögtönözte egyszer 1841-ben Berlinben az udvarnál Teleki Sándor jelenlétében, aki ezt észbe juttatta. „Az elragadtatás leírhatatlan volt! Harminchárom évvel ezelőtt nem gerjesztett Liszt Kolozsvárt nagyobb lelkesedést, mint most” — írta a *Fővárosi Lapok* márc. 8-i száma.

Zichy Géza így írja le *Emlékeim* című, németül is megjelent ön-életrása II. kötetében (1913) a további kolozsvári eseményeket:

Másnap vettük a szegedi katasztrófa szörnyű hírét. Egy virágzó nagy várost öntött el az ár. Liszt szobámba jött és így szólt: „A jaigatás itt mitsem használ, — segíteni kell. Együttessen fogunk rendezni hangversenyt a súlyosan szenvedők javára, jöjjön a zongorához!” Odaültünk s eljátszottuk az ő Rákóczi-indulóját, melyet három kézre doloztam át. (Zichy nek tudvalevően hiányzott a jobb karja.) Aztán megbeszéltük a műsort. Pár óra múlva a város minden utcájában olvasták már a falragaszokat s estig az összes jegy elkelt. Mikor Liszt 33 év után Kolozsvárt ismét zongorához ült, olyan üdvriadal támadt, amit leírni lehetetlen. Az egész emelvény virágos kerthez hasonlított. Liszt megjelenésekor a közönség felállott, mint valami fejedelem előtt. Mély meghatottsággal ült a zongorához az ősz mester, fölvetette fejét, fölneézett s játszotta a minden dolgok mulandóságát, a szegedi katasztrófát, ifjúságának elhervadását, megkapó, halálosan szomorú magyar érzéssel, ahogy emberfia még sohasem játszott és minőt soha senki sem hallott. Végezetül a vén dalos belevágott a húrokba úgy, mint az óceán hulláma a sziklaszirtekbe.

Játékában benne volt a férfikedv, a dac, a harc és győzelem, öröm és megdicsőülés. Csak kevesen értették meg azt, amit játszott, mégis hatásos volt; a szív legmélyéig hatott. Utoljára játszottuk el a Rákóczi-indulót s nekem igyekezni kellett az ő tíz ujjának zenekari hatalmához a basszusokat hallhatóan játszani. A lelkesedés leírhatatlan volt. Tanulóifjúság tódult fel a dobogóra s vállakra emelték a nagy mestert.⁸

A szegediek javára március 14-én a Nemzeti Színházban rendezett filharmóniai hangverseny műsorát közli a *Kelet* aznapi száma. Ebből és a megjelent tudósításokból ismerjük meg a műsort, amely a következő volt: Schubert C-dur szimfóniája záradékának zenekari előadása a dalegyletek férfikarától; a Szent Erzsébet-legenda 3. száma, melynek szólóit Vályi Gábor egyetemi tanár és Prohátzki kisasszony énekelt; Wieniawski legendáját és Rossini boszorkánytáncát Blau Gyula hegedűművész játszotta; gróf Zichy Géza zongorázott, majd az ő *Liszt Ferenchez* című, Kolozsvárt írt költeményét szavalta Hunyadi Margit színésznő; végül Liszt Rákóczi-indulóját játszotta a mester Zichyvel háromkézre. Mint a *Kelet* márc. 16-i számában olvashatjuk, e szám után „ezer, meg ezer ajkról óriási éljenzés és légrázkódtató taps zúgott fel, mely aztán viharra fokozódott, midőn Liszt egyedül ült a zongorához, hogy magára, programmon kívül játsszék. Egy magyar ábrándot adott elő, néhány ismeretes szép magyar busongó népdal fölött, melyből mintha a világ hírhedett művésze egészen felolvadt volna a hazafiban: majd csapongó, majd elmélázó fájdalma sírt-rítt ki egy lánglelkű művészek; mintha a legtörzsökösebb magyar város végzetes sorsa fölötti borongó hazafi kétségbeesése szállotta volna meg a mestert, úgy jajongtak,

⁸ 62-63. l. — V. ö. Csekey István: *Liszt Ferenc Szegedért*. Napkelet XV, 1937: 673-682.

úgy sírtak a billentyűk a kezei alatt." 1013 frt 57 kr volt a szegediek javára rendezett hangverseny tiszta jövedelme.

13-án báró Bánffy Albertné nagy estélyt adott Liszték tiszteletére. Nyolcvanötven voltak jelen, az erdélyi mágánások javarésze. Vacsora után a figyelmes háziasszony Liszt számára egy viztpartit állított össze. A mellette levő nagyteremben pedig hangverseny volt, amelyen Zichy is zongorázott. A háziasszony aggódo reménységgel kérdezte Esterházy Kálmántól, hogy ugyan fog-e Liszt játszani. Köztudomású volt ugyanis, hogy ha kérték, nem szívesen játszott társaságban. Esterházy biztosította Bánffynét, hogy Liszt játszani fog. Erre Liszthez lépve szólott: „Mester, most kérem a revansot...” Liszt mosolyogva kelt föl és a fényes társaság lelkes áhítata között játszotta Chopin egyik darabját változatokkal egy teljes óra hosszágig.”

Egy hetet töltött másodsor Liszt Kolozsvárt és március 15-én utazott el Zichyvel együtt Hosszúpályiba Zichy Ernő grófhhoz. Magukkal vitték a Bösendorfer-zongorát is, amelyet Budapestről szállítottak le Kolozsvárra. Különben a kolozsvári hangversenyeken maga Bösendorfer is jelen volt.

A *Fővárosi Lapok* így fejezi be márc. 18-i számában *Liszt Kolozsvárt* című cikkét: „Így folytak le a felejthetetlen szép napok. Már elmúltak, az égi hangok is, melyek annyira lelkesítettek, elnémultak: de az emlék fenn fog maradni. Kolozsvár mindig emlékezni fog e szép napokra, és ha igaz, hogy semmi sem hat fejlesztőbben, mint a zene, a nagy mester rövid megjelenése is eltörülhetlen nyomokat fog hagyni Kolozsvárt.”

(Kolozsvár.)

Csekey István

A KOLOZSVÁRI ROMÁN IRODALMI TANSZÉK FÖLADATAIRÓL.

Részlet a szerzőnek tanszékfoglaló előadásából.

A román nyelvet és irodalomtörténetet Kolozsváron az egyetem megalapításának évében, 1872-ben kezdték tanítani. Megszakítás nélkül, az 1918 őszén bekövetkezett összeomlásig tartottak ezek az előadások. Két rendes tanár, Szilasi Gergely és Moldován Gergely, továbbá egy magántanár, a Moldován Gergely által habilitált Drágan Miklós magántanár vállaira nehezedett a 40 évig tartó időszak alatt a román studium művelése ezen az egyetemen.

Moldován Gergelynek tudományos működésében és egyetemi előadásaiban egyik fontos törekvése az volt, hogy a magyar tudományos eredményeket, a magyar tudomány és irodalom kiválóbb termékeit népszerűsítse, megismertesse a román tanuló ifjúsággal és olvasóközönséggel és megfordítva: a románság hasonló természetű teljesítményeit a magyar közönség előtt tegye ismertté. Moldován Gergely igyekezett a tudományos

⁹ Gyalui Farkas: *Liszt Ferenc Kolozsvárott*. Budapesti Hírlap 1911 okt. 22.

objektivitás határain belül maradni. Tiszteletre méltó törekvése volt, hogy megkeresse — amennyire ez akkoriban lehetséges volt — a magyar és román irodalom között fellelhető érintkezési pontokat, illetőleg rámutasson egyes sporadikus esetekben Magyarország vagy a magyar tudomány és irodalom jótékony hatásaira a román művelődés és irodalom fejlődésében. Uttörő munkára vállalkozott. Hosszú egyetemi pályáján egyébként elérte a legmagasabb kitüntetést, a rektori méltóságot.

Moldovan Gergely egyetemi előadásaiiban és tanulmányaiban külön súlyt fektetett a román népirodalom termékeinek ismertetésére és tanítványaitól ily tartalmú dolgozatokat is kívánt. De a magyar-román érintkezési pontok említett kihangsúlyozásán kívül Moldovan Gergely a román irodalomtörténeti tanulmányoknak új és eredetiként fellépő más irányítást nem kívánt adni, a román irodalomtörténeti problémákat nem vetette fel.

Akadtt azonban Kolozsváron egy másik előadó, Hermann Antal, aki — 1898-ban az erdélyi és hazai népek etnográfiajának tárgyából magántanári képesítést nyervén — *Rumén ethnologiai feladatok* címen tartott magántanári előadásában erre a nem éppen könnyűnek és egyszerűnek látszó feladatra vállalkozott. Előadásában ugyanis hangsúlyozta a román ethnologiai problémák jelentőségét és bírálta a magyar és román tudomány által ezen a téren végzett munkát. Nagyszabású munkaprogrammot ajánlott a román illetékes tényezőknek: azt ajánlotta, hogy a román tudományos akadémia, a bukaresti és jassy-i román egyetem, a bukaresti archaeologiai múzeum, a román földrajzi társaság, a romániai statisztikai hivatal, a bukaresti román kultúrliga, a magyarországi Astra román egyesület közös akcióra lépjenek a román etnográfiai, etnologiai és folklore-anyag rendszeres és intenzív gyűjtése céljából. Ezen kívül állítanak fel külön román etnográfiai múzeumot és indítsanak külön román tudományos szakfolyóiratot. A romániai kormány, sajtó és társadalom hathatós támogatását is biztosítani kell erre a célra. Egy német nyelven szerkesztendő értesítő pedig rendszeresen közvetítse a külfölddel az így elérendő eredményeket. Hermann Antal bírta az akkori román király és királyné bizalmát és arra vonatkozó ígéretét, hogy ezek a román akadémiaival karöltve támogatni fogják a magyar tudósok a román néprajz ismertetésére irányuló törekvéseit és munkaprogramját.

Sajnos Hermann Antal felbuzdulásának nem nagyon volt folytatása és amennyiben az általa adott program egyik-másik része azóta megvalósult, ez már nem magyar közreműködéssel történt meg.

A budapesti egyetemen a román tanszék csak az 1928-ik év végéig működött, amikor átalakították romanisztikai katedrává. 1934 őszén a közoktatásiügyi minisztérium leküldött a szegedi egyetemre egy megbízott előadót, akinek feladata volt román nyelv és irodalomtörténeti előadásokat tartani és aki e minőségben 1938 őszéig, ettől kezdve pedig magántanári minőségben látta el a rábízott teendőket. Az illető 1927—28-ban 3 féléven keresztül helyettesítette a román nyelv és irodalomtörténeti katedrát a Pázmány Péter egyetemen. Ez utóbbi alkalommal 1927 október 4-én tartott programbeszédében bemutatott a román irodalomra gyakorolt idegen hatásokkal kapcsolatban egy új szintézist.

Íme a megállapítás: a magyar irodalom, könyv és kultúra hatása

kimutatható a román irodalom és kultúra gyermekkorában, további fejlődésében és megizmosodási időszakában, vagyis a XV. sz. végétől a mai napig *megszakítás nélkül*. A román irodalomtörténészek megállapítanak különböző idegen befolyásokat: szláv, lengyel, szerb, orosz, görög, francia, olasz, német, sőt angol hatásokat is, magyar hatásról azonban vagy egyáltalán nem beszélnek, vagy pedig alig akarnak valami formában szűk határok közé szorítva erről tudomást venni.

A régi Magyarország egyetemein a román studiumnak magyar szempontból való művelése nem járt megfelelő eredménnyel. 1918-ig a pesti és kolozsvári egyetemen 5 rendes román irodalomtörténeti tanár működött: Román Sándor, Ciocan János, Siegescu József, Szilasi Gergely és Moldován Gergely. Az első három közéleti pályájának közös vonása az, hogy fővárosi professzori működésük mellett tevékeny részt vettek a politikai életben is, mint a magyar parlamentnek kormánypárti programmal megválasztott képviselői, ami kétségtelenül hátrányosan hatott egyetemi és tudományos működésükre. Román Sándor és Szilasi Gergely intranszigenz román politikai meggyőződést vallott, míg Ciocan János és Siegescu József, valamint Moldován Gergely magyar érzelmektől vezettetve végezték el szerény keretek közé szorított hivatalos kötelességeiket. Érthető ezek után, hogy a román studium jelentőségét magyar szempontból az öt professzor közül Moldován Gergely igyekezett legjobban megérteni. Rajta kívül csak Siegescunak voltak hasonló törekvései és érdemei. Moldovannak volt a legnagyobb irodalmi munkássága.

A magyar tudósok között Hermann Antal, Hunfalvy Pál és Jancsó Benedek román vonatkozású tudományos munkásságának elismerten nagy jelentősége van. Hunfalvy egykorú kritikusai között akadt olyan is, aki őt a román kritikai történetírás megalapítójának jelzőjével tüntette ki. Jancsó Benedek komoly tudományos működésének jelentőségét pedig napjaink nehéz vergődéseiben kezeljük már teljes nagyságában fölismerni.

(Kolozsvár.)

Sulica Szilárd.

VISSZHANG

Vita Sándor erdélyi képviselő parlamenti beszédéből: „Az első feladat egy olyan új embertípus uralomrajuttatása, aki kiművelt és tájékozott, vállalkozó és aktív, szociális érzelmű és lélekben szabad, felelősségvállaló és áldozatos lelkű. Ebből kell az új magyar elitnek kialakulnia és egy új közösségi erkölcs kell hogy ezt az elitet egy nagy szolidaritásba összekapcsolja.“

*

A beszéd további részeiből: „Ez az embertípus nem új a magyar életben. Nem az olaszoktól és nem a németektől kell átvennünk, hiszen egész multunk az egyéni helytállás, vállalkozókedv, fantázia, akarat, eszmékhez való hűség és hősiesség hosszú láncolata. Ilyen embertípus volt egy évezreden át a magyar katona, de ebből az embertípusból választódtak ki a szellem magyar hősei is, akik sokszor magukra hagyatva, megtagadva, sőt nem egyszer üldözve vívták reménytelennek tetsző küzdelmüket a nemzet felemeléséért. Példákra hivatkozom. Misztótfalusi Kiss Miklós, kora legnagyobb könyvnyomtatója, aki amikor az erdélyiek nem adják meg neki a biblia magyar kinyomtatásához szükséges segítséget, nekifog egyedül: — Hozzáfogok én, szegénylegény lévén, és megmutatom, hogy egy szegénylegénynek szíves devociója többet ér, mint egy országnak immelámmal való igyekezete. — Vagy idézem Apáczai Cseri Jánost, aki ugyanazt a hősi emberideált állította fel maga elé, mint Mussolini. Magára hagyatva, sőt üldözve harcol a tervszerű magyar nemzetnevelésért és azt mondja: — Ha melyedben vagyok még elevenség, ha szívedben virtusnak csak szikrája is vagyok, távol legyen tőled minden lágy könnyű kényes dolog, keményeket keress, kösziklákon havasokon járj-kelj. — Vagy idézhetném Körösi Csoma Sándort, aki egy könnyű bottal egymagában indul el Nagyenyedről Ázsiába, felfedezni a magyarság ősi hazáját. Úgy érzem, nekünk csupán történelmi hagyományunkhoz kell visszamenni és azoknak felelevenítésével kell a magyar nevelés nagy problémáját megoldani.“

*

Vita Sándor konklúziója: „Szabad, individualista, harcos nép voltunk, tele mély jogérzékkel és fogékonysággal a kultúra iránt. Ezeket a nemzeti sajátosságainkat kell politikánkkal is szem előtt tartanunk és az új Európa számára mint építő tényezőt felajánlanunk.“

BEKÜLDÖTT KÖNYVEK

Szegedi Hid. A szegedi egyetemi ifjúság lapja. 1941 okt. — folyóirat mottója: Egység, Erő Szegeden. — Ifj. Kristó-Nagy István írja (13): „Az igazi hungarologia is eljutott az egyetemre... A bennünket érdeklő előadások: Bartucz Lajos, Magyarország antropológiája; Bálint Sándor, Az alföldi néprajzkutatás; Eperjessy Kálmán, Délmagyarország telepítéstörténete; Ortutay Gyula, Népköltészetünkről; Pável Ágoston, Mátyás király a szlovén néphagyományban; Sik Sándor, Magyar ritmika; Szögi Endre, A magyar népzene. — A 15. lapon: „Ortutay Gyula szeminárium keretében a komolyan érdeklődők a színjátékszerű magyar néphagyományok föl kutatásával foglalkozhatnak behatóan.“

Jendrassik Loránd: Hozzászólás az 1936. évi országos felsőoktatási kongresszus általános szakosztályán tartott előadásokhoz. Budapest, 1937, 8° 2 l.

Szellem és Élet. Szerkeszti Bartók György. V. évf. 1. sz. Kolozsvár. — Tavasz Sándor írja (7. l.): „A tudományok általában élnek bizonyos nomenclatúrával, de hogy emögött mi van, azzal nem foglalkoznak és nem foglalkozhatnak. A természettudományok bátran használják a természet, az anyag, az okozat, a törvény stb. fogalmait és neveit, egy csomó jelentést és jelentéscsomót, de hogy mindezeknek mi az értelme, hogyan jut a tudomány ezekhez, holvan ezeknek az eredete: mind olyan kérdések, melyek kívül esnek a szaktudományok látókörén. Ki látott természetet? Senki...“

Erdélyi katolikus nagyok. Szerkesztik Bíró Vencel és Boros Fortunát. Kolozsvár 1941, 8° 191 l. — Bíró Vencel írja a kötetben néhai Gr. Mailáth G. K. c. érsekről: „Új nemzedéket nevelt, amely öntudatosabb katolikussá vált.“

Bíró Vencel: A kolozsvári róm. kat. gimnázium a román uralom éveiben. Kolozsvár, 1941, 8° 38 l.

Ladislav Tóth: *Un pionnier de l'amitié hungaro-croate. Joseph Bajza.* Budapest, NRH, 1941, 8° 13 l.

Luigi Pirandello: *IV. Henrik.* Tragédia 3 föl. Ford. A. Widmar. Budapest, 1941, 8° 123 l. — A Madách Könyvtár (szerk. gr. Károlyi István) első kötete. Az Istituto Italiano di Cultura per l'Ungheria támogatásával. — Pünkösti Andor bevezetéséből: „Európa posványosodó színpadát 1918-ban különös robbanás riasztotta föl. A szerelmi háromszögek örök és unalmas váltogatásába berohant hat szerep és kereste a szerzőt. Nem tűrték tovább az akaratuk ellenére rájuk kényszerített életformákat. Mindegyik élni akart és követelte a saját életét.“ — A dráma szövegéből (96): „Hát ember az, akit így összelapíthat a szavak súlya? Pedig a szó: semmi... Elröpül, mint a légy. Mégis egész életünket a szavak súlya lapítja össze.“

Angyal Endre: *Magyar barokk költők.* Bp. 1941, 8° 37 l.

Gábrriel Asztik: *Magyarországi Sándor mester, a középkori Sorbonne tanára.* Budapest, 1941, 8° 21 l.

György Lajos: *A magyar regény előzményei.* Bp. 1941, 8° 540 l.

Málnási Bartók György: *Ravasz László és a magyar szellemi élet.* Bp., 1941, 8° 157 l. — A 149-ik lapon olvassuk: „A magyar elme nem széjjeszteti el a dolgokat, hanem egyben szemléli, valódi synopsist gyakorol s ahol a magyar gondolkodásnak sikerült magát érvényre juttatnia, ez a szerves meglátás volt az uralkodó. Aki csak a részleteket és pillanatokot nézi, az önző és szemmel láthatóan kapkod, mert nem öröklévalós értékek érdeklik. Aki egy nemzet életéhez köti a maga egyéni életét, az évszázadok lelkét hordja magában s a magyar jövő felett csak az tud igazán meditatálni, aki a nemzet múltjának minden fájdalmát hordja lelkében.“

Málnási B a r t ó k György: *Az erkölcsi értékeszme története a görög philosophiában.* Szeged, 1941, 8°, 169 l.

Erdély magyar egyeteme. Az erdélyi egyetemi gondolat és a m. kir. Ferenc József-Tudományegyetem története. Kolozsvár, 1941, 4°, 470 l. Az Erdélyi Tudományos Intézet kiadása.

Berei S o ó Rezső: *A Kolozsvári Egyetemi Botanikus kert és Múzeum.* Kolozsvár, 1942, 8°, 16 l.

Protestáns Tanügyi Szemle, szerk. B á n k u t i Dezső és K u n Sándor. Debrecen, XVI. évf. 2. sz.

Képes Sport 1941 nov. 4. — Névtelen cikk a sportszavak erőszakos magyarosítása ellen. „Ők már csúcsot úsznak, csúcsot dobznak... csak-hogy számúzhassék az ismert és elfogadott rekordot.”

Magyar Sport 1941. júl. 8. — Névtelen cikk a magyarítókról, akik nem tudnak magyarul.

Vitéz N a g y Iván: *Erdély egyeteme.* Bp., Egyet. Nyomda, 1942. 8°, 25 l.

TARTALOM

	Lap
CSEKEY István: Liszt Ferenc Kolozsváron	63
GARÁZDA Péter: Reményik Sándor halálára	29
JANCSÓ Elemér: Döbrentei Gábor levelei Gyulai Franciskához	41
ORTUTAY Gyula: Herman Ottó	35
SULICA Szilárd: A kolozsvári román irodalmi tanszék főladatairól	70
TÓTH László: Erdélyi Biedermeier	3
VÁRADY Imre: A fasizmus kulturája	20
ZOLNAI Béla: Rostandtól Adyig	31
ESZMETÖREDEKEK	29
ERDÉLY	41
VISSZHANG	73
BEKÜLDÖTT KÖNYVEK	74

SZÉPHALOM

SZERKESZTI

ZOLNAI BÉLA

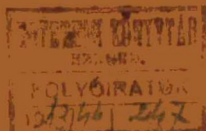

XII. KÖTET

	Lap
TÓTH LÁSZLÓ: Erdélyi Biedermeier	3—19
VÁRADY IMRE: A fasizmus kultúrája	20—28
ESZMETÖREDÉKEK: Reményik Sándor halálára. (<i>Garázda Péter.</i>) — Rostandtól Adyig. (<i>Zolnai Béla.</i>) — Herman Ottó. (<i>Ortutay Gyula</i>)	29—40
ERDÉLY: Döbrentei Gábor levelei Gyulai Franciskához. (<i>Jancsó Elemér.</i>) — Liszt Ferenc Kolozsváron. (<i>Csekey István.</i>) — A kolozsvári román irodalmi tanszék föladatairól. (<i>Sulica Szilárd</i>)	41—72
VISSZHANG. — BEKÜLDÖTT KÖNYVEK	73—75

SZEGED

Institut Français de l'Université François-Joseph.

Directeur: Béla ZOINAI.

Chargés de cours: Zoltán BARANYAI, Lipót MOLNOS.

Études Françaises

publiées par l'Institut Français de l'Université François-Joseph.

1. André Dudith et les humanistes français. Par Jean FALUDI. Szeged. 1927.

L'auteur a bravement entrepris de nous apporter quelque chose de précis sur les rapports ayant existé entre Dudith et certains érudits français, tels que Muret, Ramus, Théodore de Bèze. — F.-L. Schoell (Revue des Études Hongroises, 1928).

Magyarul: Minerva 1928. (Vö. Irodalomtörténet, 1928: 177.) — Cf. A. D. M., Revue d'Hist. Eccl. 1928 — Pierre Costil: André Dudith. Paris, Les Belles Lettres, 1934. — Hist. Jahrb. 1935:54.

2. H.-F. Amiel, traducteur. Son européenisme. Ses relations avec la Hongrie. Par Vilma de SZIGETHY. Szeged, 1929.

Mademoiselle Szigethy étudie les traductions faites par l'auteur du „Journal intime“, et insiste sur le recueil des „Étrangères“. — Léon Bopp (Revue des Études Hongroises, 1929).

Im Anhang wird der aufschlussreiche Briefwechsel zwischen A. und Meltzl mitgeteilt. — B. v. Pukánszky (Deutsch-ung. Heimatsbl. 1930:80).

L'étude, très sérieusement établie, est une nouvelle preuve du travail efficace accompli en Hongrie sur les questions de littérature européenne. — Revue de Littérature Comparée (1930:322).

Magyarul: Jezerniczky Margit: Amiel, Meltzl, Petöfi (Széphalom 1931.) V. ö. még Kerekes Sándor, Lomnitz Meltzl Hugó. Jahrb. des Deutschen Inst. der Univ. Budapest, 1937:329, 368, 372. — Festgabe F. Fr. Panzer, Bühl 1930, 79. (G. A. Jekel.)

3. Les impressions françaises de Vienne, 1567—1850. Par Vera ORAVETZ. 1930.

Die ihren Ergebnissen und Ausblicken wertvolle Arbeit fügt Österreich nunmehr jenen von Virgile Rossel in seiner „Histoire de la littérature française hors de France“ behandelten Ländern endgültig bei. — Hans Zedinek (Zentralblatt für Bibliothekswesen 1931). Die jeweilige geistige Haltung der Kaiserstadt war für eine grössen Teil der südosteuropäischen Völkerschaften vorbildlich. — Fritz Valjavec (Neue Heimatblätter 1936:187).

V. ö. még Eckhardt Sándor (Egyet. Phil. Közlöny 1931), Zolnai Béla (Széphalom 1931) és Jezerniczky Margit (Széphalom 1932) pótlásait és Justus Schmidt tanulmányát: Voltaire und Maria Theresia. Wien 1931:6—22. — Cf. encore: Études Françaises 13. — Paul Van Tieghem (Revue de Synthèse, I:3).

4. Un disciple du romantisme français. Madách et la Tragédie de l'homme. Par László JUHÁSZ Szeged, 1930. — Magyarul: Széphalom 1930—1931.

Auf Grund seiner eigenen Forschungen behauptet Verf., Madách sei in seinem Meisterwerke ein Schüler der französischen Romantik, deren Einfluss er eine ebenso grosse Bedeutung beilegt, wie dem von Goethe. — A. B. (Ungarische Jahrbücher XI, 4).

5. **Un humaniste hongrois en France. Jean Sambucus et ses relations littéraires. (1551—1548.)** Par Endre BACH. Szeged, 1932.
 V. ö. Pintér Jenő (Irodalomtörténet, 1933:50). — Gulyás Pál, Sambucus, Bp., 1940. — Pierre Delattre, Nos amis, les Hongrois, Paris, Figuière, 1935:137. — R. Lebègue, dans Humanisme et Renaissance, 1935. — Const. de Grunwald, Portrait de la Hongrie, Paris, Plon, 1939:124.
6. **Le théâtre français de Vienne. 1752—1772.** Par Julie WITZENETZ. Szeged, 1932.
 Cf. A. Eckhardt (Nouv. Revue de Hongrie, 1932:477). — H. Grenet, Revue des Ét. Hongr., 1933:145. — St. V. (Ung. Jahrbücher, XIII, 2)
7. **Mots d'origine hongroise dans la langue et dans la littérature françaises.** Par Borbála LOVAS. 1932.
 Der Autor fasst den Ausdruck „mots d'origine hongroise“ in etwas weiterem Umfang als dies gewöhnlich der Fall ist... So wird das Buch zu einer Darstellung von der Kenntnis Ungarns und seiner Gebräuche unter den Franzosen... — Ernst Gamilscheg, Zeitschr. f. franz. Spr. u. Lit. 1933:127.
 Die Arbeit bedeutet einen schönen und aufschlussreichen Beitrag zur Geschichte der ungarisch-französischen Beziehungen. Die ungarischen Orstnamen waren in Frankreich zum allergrössten Teil in ihrer deutschen Form bekannt — Fritz Valjavec (Neue Heimatsblätter 1935:90.)
 Cf. B. Zolnai, Études Hongroises, 1937: 126.
8. **Les impressions en français de Hongrie. (1707—1848.)** Par Margit JEZERNITZKY. Szeged, 1933. (V. ö. Tóth László, Magyar Kultura 1934: 228.)
 Entro un periodo de centoquarant'anni l'autore ha potuto raccogliere e descrivere 157 opere in lingua francese stampate in Ungheria, numero contro ogni apparenza cospicuo e tale da dimostrare da solo l'onore in cui vi era tenuta la letteratura francese. — La Bibliofilia, 1934, p. 29.
 Es ist sehr erfreulich, das sich zu den Arbeiten von Oravetz und Klara Zolnai nunmehr auch die J.-s zugesellt, da gerade durch die Schaffung derartiger bibliographischer Zusammenfassungen die richtige Wertung und Würdigung des romanischen Kultureinflusses im Südosten ermöglicht wird. — Fritz Valjavec. (Neue Heimatsblätter, 1936:190.)
9. **Les séjours en Suisse, en France et en Belgique du comte de Zinzendorf d'après son journal (1764—1770).** Par Erzsébet Magda LANGFELDER. Szeged, 1933.
 Obgleich Naturanlage und fromme Erziehung Z. kein rechtes Verhältnis zum vorrevolutionären Frankreich gewinnen liessen, hat er doch ein sehr ausführliches Tagebuch über seine Erlebnisse und Eindrücke geführt, das auch jetzt noch wertvolle Einblicke in jene Welt gewährt. — J. Sp. (Archiv f. das Studium d. neueren Spr., 171: 253.)
10. **Un poète cosmopolite du 18e siècle: Michel Csokonai et la littérature française.** Csokonai Mihály és a francia irodalom. Par Erzsébet PELLE. Szeged, 1933. — V. ö. Kratochill-Baróti Dezső, Széphalom 1933: 103.
11. **La fortune intellectuelle de Verlaine. (France, Allemagne, Autriche, Hongrie.)** Par Jolán GEDEON. Szeged, 1933.
 V. ö.: Széphalom 1933: 47. — Zolnai Béla, Széphalom 1933: 70. — P. Van Tieghem. (Revue de Synthèse, déc. 1934.) — Henri Ancel (Nouvelle Revue de Hongrie. févr. 1934).
12. **Une femme de lettres du second Empire. La comtesse Julie Apraxin. Sa vie, ses oeuvres.** Par Catherine BARNA. Szeged, 1934.

13. **Les premiers imprimés en français de Vienne (1521—1538).** Par Olga DROSZT. Szeged, 1934. Cf. *Études Françaises*, 3.
Vgl. Hans Zedinek (Zentralblatt für Bibliothekswesen, Jg. 52. S. 592).
 14. **Un disciple de Michelet: Charles-Louis Chassin (1831—1901).** Par Vera BACH. Szeged, 1935.
La monographie que méritait cet honnête homme a été faite avec soin: biographie, rattachement à l'école de Michelet, de Quinet dont il fut l'ami, le disciple, le panégyriste. — Henri Tronchon (*Revue Universitaire*, oct. 1936).
 15. **Les colonies françaises de Hongrie.** Par Étienne NÉMETH. Szeged, 1936.
Cf. G. Bárczi, dans *Archivum Europae Centro-orientalis*, 1936. — H. Tronchon, *Revue Universitaire*, 1938: 317.
M. Németh démontre de nombreux colons français sont venus, mêlés aux Allemands, se fixer en Hongrie bien avant 1750, alors que l'immigration de groupes plus considérables ne commence qu'à partir de 1770. — G. Bárczi (*Archivum Philologicum* 1937: 276).
 16. **Clément Mikes et ses sources françaises.** Par Ladislav MADÁCSY. Szeged, 1937.
Mikes több levelének, illetőleg motívumának a forrását megtalálta a buzgó szerző azon egykorú francia munkákban, melyek Rákóczi könyvtárában voltak. — *Irodalomtörténet* 1937: 177.
 17. **Nicolas Martin. Son style „biedermeier“. Ses inspirations allemandes et hongroises.** Par Magda LOBINGER. Szeged, 1937.
Mlle Lobinger apporte une contribution utile à l'étude du style biedermeier en Europe. Il y a là des influences sociales et artistiques à démêler, des distinctions très nettes à tracer; notre „poésie intime“, de Sainte-Beuve à Coppée, en passant par Brizeux et Laprade — Paul Van Tieghem (*Revue de Synthèse* 1938: 194).
 18. **Les débuts des études françaises en Hongrie. (1789—1830.) Essai de bibliographie.** Franciaország a magyar irodalom tükrében. Par Borbála GESMEY. Szeged, 1938.
 19. **Un adepte hongrois des lettres françaises: Le Père Pieux Bernard BENYÁK (1745—1829). Le souvenir d'Athalie et l'influence du jansénisme dans son oeuvre.** Par Suzanne BÁCSKAI. Szeged, 1939.
Már Szekfű Gyula rámutatott arra, hogy a felvilágosodási szellem egyik útja Nyugatról a hazai piarista iskolákon át vezetett. Bácskai Zsuzsanna munkája a jansenizmusnak Magyarországra való behatolását új oldalról világítja meg. — Tóth László (*Katolikus szemle* 1940: 159).
 20. **La Hongrie dans les encyclopédies françaises des XVIIe et XVIIIe siècles.** Par Joseph BÁRDOS. Szeged, 1940.
 21. **Goût prudhommesque dans la littérature française. Biedermeier ízlés a francia irodalomban.** Par Dezső BARÓTI. Kolozsvár, 1942.
- Hors série:*
- Le style „biedermeier“ dans la littérature française. Biedermeier in Ungarn.** Par Béla ZOLNAI. (Dans les ACTA de l'Univ. de Szeged, 1935.)
Cf. Paul Kluckhohn, Zur Biedermeier-Diskussion, Deutsche Vierteljahresschr. f. Litwiss. u. Geistesgesch. 1936: 504. — P. Van Tieghem, *Revue de Synthèse* 1936: 258. — H. Tronchon, *Revue Universitaire*, 1937: 237. — Széphalom VIII: 114.
- Remarques sur l'expressivité des éléments sonores du langage.** Par Béla ZOLNAI. (Dans les ACTA de l'Univ. de Szeged, 1939.)
Cf. A. Dauzat, dans *Le français moderne*, 1940: 81. — Lad. Gáldi, dans *Archivum Philologicum*, Budapest, 1939: 382.
- La ballade épique. Remarques et contributions.** Par Béla Zolnai. Amsterdam, 1940, Éditions Panthéon.